

**UCHWAŁA NR VIII/LXXXIII/648/24
RADY MIASTA WAŁCZ**

z dnia 27 lutego 2024 r.

**w sprawie przyjęcia Gminnego programu opieki nad zabytkami Gminy Miejskiej Wałcz
na lata 2024 - 2027**

Na podstawie art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i o opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840, z 2017 r. poz. 1595, z 2023 r. poz. 951, poz. 1688) po uzyskaniu pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków uchwala się, co następuje:

§ 1. Uchwala się Gminny program opieki nad zabytkami Gminy Miejskiej Wałcz na lata 2024- 2027 (GPOnZ) w brzmieniu załącznika do niniejszej uchwały.

§ 2. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Zachodniopomorskiego.

Przewodniczący Rady Miasta
Wałcz

Maciej Goszczyński

Załącznik do uchwały Nr VIII/LXXXIII/648/24
Rady Miasta Wałcz
z dnia 27 lutego 2024 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI MIASTA WAŁCZ NA LATA 2024-2027

OPRACOWANIE:
Marta Danielska, Jakub Danielski
gez2.wroclaw@gmail.com

WRZESIEŃ 2023

Spis treści

1. Wstęp.....	4
2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	11
4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.....	13
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	16
5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta ..	16
5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego miasta Wałcz ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu	25
5.2.1. Charakterystyka miasta.....	25
5.2.2. Historia miasta Wałcz.....	26
5.2.3. Rozwój przestrzenny miasta.....	29
5.3. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne miasta Wałcza	32
5.3.1. Historyczne układy przestrzenne.....	32
5.3.2. Architektura i budownictwo	34
5.3.2.1. Kościoły	34
5.3.2.2. Rezydencje	37
5.3.2.3. Budowle użyteczności publicznej	39
5.3.2.4. Budownictwo militarne	47
5.3.2.5. Zabudowa miasta Wałcz	48
5.3.2.6. Zabytki techniki	49
5.3.2.6. Zabytki ruchome	49
5.3.3. Dziedzictwo niematerialne	51
5.4. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.....	53
5.4.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	54
5.4.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	55
5.4.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	56
5.5. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	59
5.5.1. Zabytki archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków.....	60
5.6. Obiekty stanowiące własność miasta	62
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego miasta – analiza SWOT	64
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami.....	66
8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami	68
8.1. Zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami – mierniki	69
9. Źródła finansowania Gminnego programu opieki nad zabytkami.....	70

9.1. Dotacje.....	71
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe	73
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	75
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe	76
10. Podsumowanie.....	78
11. Bibliografia.....	79
12. Spis tabel, rysunków i zdjęć	79
13. Załączniki	81

1. Wstęp

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta Wałcz na lata 2024-2027 (zwany dalej GPOnZ) stanowić będzie element polityki samorządowej, pozwalający na podejmowanie zaplanowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Jako materiał bazowy może być wykorzystywany przez środowiska badawcze i naukowe, właściciele i posiadacze obiektów zabytkowych oraz osoby zainteresowane kulturą i dziedzictwem kulturowym. Opracowanie służyć będzie rozwojowi gminy poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

W GPOnZ wskazano działania skierowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Dokument uwzględnia uwarunkowania prawne, zewnętrzne oraz wewnętrzne w zakresie ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wskazane w nim kierunki działania, tzw. priorytety, szczegółowo opisują zakres oraz cel danego zamierzenia. Realizacja celów zawartych w GPOnZ poprawi w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocni lokalne wartości oraz wspólne korzenie.

W dokumencie określono również źródła finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wraz z jego otoczeniem. Finansowanie może odbywać się ze źródeł publicznych (np. budżet państwa, budżet własny gminy, budżet jednostek samorządowych – powiatu i województwa, środków unijne, inne źródła zagraniczne), a także ze źródeł prywatnych (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, osób prawnych itp.).

Niniejsze opracowanie stanowi kontynuację Gminnego programu opieki nad zabytkami Miasta Wałcz na lata 2019-2022 przyjętego Uchwałą Nr VIII/IV/39/19 Rady Miasta Wałcz z dnia 26 lutego 2019 r. GPOnZ został zaktualizowany w zakresie potencjału dziedzictwa kulturowego i źródeł finansowania oraz dostosowany do zmieniających się realiów dotyczących opieki nad zabytkami w części analizy SWOT, celów i działań.

2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania GPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami” ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji

linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym (o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ponadto ustawa dookreśla zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania GPOnZ, w szczególności są to:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony, określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

• **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:

– **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

– **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

– **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **Art. 3**, który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minioniej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **Art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

– **Art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii kultury”.

– **Art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c) dziełami architektury i budownictwa,
 - d) dziełami budownictwa obronnego,
 - e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - f) cmentarzami,
 - g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),

- f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **Art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat (art. 9). Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13). Na podstawie tej decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłaszana jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat (art. 14). Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków – na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu – w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.

- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

- 2) uznanie za pomnik historii;

- 3) utworzenie parku kulturowego;

- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **Art. 16 ust. 1**: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

– **Art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **Art. 18:** „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

– **Art. 19:** „1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomości:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomości, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

– **Art. 20,** który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **Art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

– **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchomości wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchomości znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **Art. 81:** „1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.”

– **Art. 89.** który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2023 r. poz. 40 z późn. zm.), gdzie w art. 7 ust. 1 pkt 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury (...) oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urzędzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

• **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U. z 2023 r. poz. 977);

• **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** (Dz. U. z 2023 r. poz. 682 z późn. zm.);

• **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2556 z późn. zm.);

• **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2023 r. poz. 1336);

• **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2023 r. poz. 344 z późn. zm.);

• **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2020 r. poz. 194 z późn. zm.);

• **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2023 r. poz. 571 z późn. zm.);

• **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań**

architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81);

- Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. 2021 poz. 56);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2022 r. poz. 1388);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2021 r., poz.731);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304) ze zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. nr 24 poz. 181);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

GPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

GPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków poprzez przekazywanie środków z budżetu gminy, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji gminy, poprawy przepływu informacji pomiędzy gminą, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym gminy. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

GPOnZ zbieżny jest ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w następujących dokumentach:

• Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zwana SOR została przyjęta Uchwałą Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1) Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2) Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

– Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmocnienia kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

– Wzmocnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 zwana SRKS została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmacniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez: usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami, rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.
3. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez: wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.
- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza powyżej 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

- Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu.
- Niepodległa – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego.
- Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwi budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziałanie odplywowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego.
- Program Klub – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość.
- Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmocnienie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Wypracowana lista projektów strategicznych SRKS obejmuje m.in.:

- Rozwój turystyki kulturowej – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej opartej na zasobach kulturowych.

4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Przy sporządzaniu GPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta Wałcz wynikające z dokumentów na poziomie:

- wojewódzkim: Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2030; Audyt turystyczny Województwa Zachodniopomorskiego; Plan zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego, Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2021-2024;
- powiatowym: na poziomie Powiatu Wałeckiego nie ma obecnie aktualnych dokumentów, które powiązane są z zabytkami oraz są zgodne z ramami czasowymi obejmującymi GPOnZ.

GPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi ww. dokumentach.

• Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2030

Strategia Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2030 została przyjęta uchwałą nr VIII/100/19 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 28 czerwca 2019 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Zachodniopomorskiego do roku 2020 wraz z Prognozą oddziaływania na Środowisko. Strategia określa kierunki działań społeczności regionu oraz mechanizmy monitorowania jego rozwoju. Zgodnie z zapisami dokumentu rozwój kultury stanowić ma fundament tożsamości regionalnej. Realizacji założeń strategii mają służyć programy strategiczne.

Ze względu na swoje położenie dziedzictwo kulturowe Pomorza Zachodniego uwarunkowane wielorakimi i wielowiekowymi czynnikami historycznymi i demograficznymi różni się znacząco od pozostałych województw. Najważniejszymi ośrodkami kultury województwa są Szczecin i Koszalin, gdzie siedziby mają niemal wszystkie teatry, obie filharmonie oraz duża część muzeów. Na Pomorzu Zachodnim znajduje się ponad 400 domów i ośrodków kultury (w tym klubów i świetlic), a także niemal 500 bibliotek i punktów bibliotecznych. Pod względem liczby widzów i słuchaczy w teatrach i instytucjach muzycznych oraz pod względem liczby widzów w kinach województwo nie odbiega od średniej krajowej.

W Strategii określono cztery cele strategiczne, z których wyprowadzono 13 celów kierunkowych. Cele zidentyfikowane są nadrzędnym aktem wyboru – spośród szerokiego katalogu celów rozwojowych dedykowanych poszczególnym obszarom aktywności samorządu województwa. Wskazują one obszary priorytetowe, wyznaczające ścieżkę do osiągnięcia zamierzonej wizji rozwoju regionu w perspektywie do roku 2030.

W zakresie kultury wskazano na następujące cele:

I Cel strategiczny Wzmocnienie roli województwa w relacjach międzyregionalnych i transgranicznych.

W tym obszarze ważne jest również realizowanie i finansowanie lub współfinansowanie przez samorząd przedsięwzięć ze szczególnym uwzględnieniem specjalizacji gospodarczych regionu, np. w dziedzinie niebieskiej i zielonej gospodarki, infrastruktury turystycznej, ale także kultury i edukacji.

Cel kierunkowy 1. 1. Wzmocnienie bałtyckiego wymiaru polskiej polityki regionalnej i europejskiej.

Polityka inwestycyjna i gospodarcza regionu zostanie oparta w znacznej mierze na założeniach umożliwiających aktywne pozyskiwanie partnerów zagranicznych, w szczególności z obszaru makroregionu bałtyckiego. Jej uzupełnieniem będzie rozwijanie kontaktów w sferze B+R i edukacji, a także w dziedzinie kultury, uwzględniających pielęgnowanie i promowanie polskości i świadomości narodowej mieszkańców Pomorza Zachodniego.

Cel kierunkowy 3.3. Upowszechnianie i podnoszenie poziomu usług publicznych.

Zostanie wypracowany i wdrożony regionalny standard dostępu do usług publicznych, dóbr kultury i mechanizmów rozwoju lokalnego (przynajmniej w odniesieniu do usług świadczonych przez jednostki samorządu regionalnego). Samorząd podejmie działania na rzecz budowy i wzmacniania sieci współpracy na obszarach wiejskich regionu, w oparciu o rozwiązania instytucjonalne (LGD, system dystrybucji funduszy unijnych), projekty rewitalizacyjne, ale i półformalne sieci przepływu informacji i usług.

• Audyt turystyczny Województwa Zachodniopomorskiego

Audyt turystyczny Województwa Zachodniopomorskiego przyjęty uchwałą Zarządu Województwa Zachodniopomorskiego w dniu 8 stycznia 2014 r. Przyjęty dokument jest analizą turystyczną regionu. Wnioski płynące z audytu turystycznego służą wykonaniu analizy SWOT – określenia mocnych i słabych stron, możliwości i zagrożeń. W dokumencie zwrócono uwagę na znaczenie potencjału kulturowego, który pozwala zaistnieć i konkurować na rynku turystycznym, na który składają się wszelkiego rodzaju miejsca i obiekty zabytkowe, muzea dysponujące zbiorami o szczególnym znaczeniu lub świadczącymi o unikatowej historii i cechach kultury regionu. W dokumencie przeanalizowano elementy krajobrazu kulturowego i wskazano jego najcenniejsze elementy przywołując konkretne obiekty w regionie, w tym: budowle sakralne, mieszkalne, obronne czy zabytki techniki ale także obszary zieleni komponowanej, tj. parki, ogrody, cmentarze, zieleń przydrożną. Zwrócono również uwagę na elementy historycznego zagospodarowania: pomniki, kapliczki przydrożne, krzyże itp. Stwierdzono, że te wszystkie elementy stanowią istotny potencjał kulturowy w rozwoju turystyki kulturowej Województwa.

• **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego**

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa zachodniopomorskiego został przyjęty Uchwałą Nr XVII/214/20 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 24 czerwca 2020 r.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa jest elementem regionalnego planowania strategicznego, w którym następuje konkretyzacja przestrzenna celów strategicznych województwa. Określa uwarunkowania, zasady i kierunki kształtowania struktury przestrzennej województwa, w taki sposób, aby stworzyć korzystne warunki dla rozwoju gospodarczego, wzrostu poziomu i jakości życia oraz konkurencyjności regionu, zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju. Stanowi on podstawowy dokument polityki przestrzennej województwa odnoszący się do głównych elementów zagospodarowania przestrzennego oraz koordynacji zamierzeń organizacyjnych, społecznych, gospodarczych i innych, będących przedmiotem zainteresowania samorządu wojewódzkiego w wymiarze przestrzennym, ustalając ramy terytorializacji polityki rozwojowej województwa.

W obszarze ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego określono, że najważniejszym celem jest zahamowanie degradacji obiektów zabytkowych i dóbr kultury współczesnej oraz zachowanie i kształtowanie krajobrazu kulturowego jako cennego elementu kultury, przyczyniającego się do atrakcyjności obszaru, wpływającej na jakość życia mieszkańców i wzrost walorów turystycznych. Ochrona najcenniejszych obiektów i obszarów kulturowo-krajobrazowych przed degradacją oraz ich rewaloryzacja stanowią jedne z najistotniejszych działań budujących ład przestrzenny.

Wyznaczono następujące kierunki:

Kierunek 1. Zahamowanie degradacji obiektów zabytkowych i dóbr kultury współczesnej, poprawa ich stanu i sposobu wykorzystania.

Kierunek 2. Obszarowa ochrona obiektów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego.

Wśród określonych Ustaleń nie znalazły się takie, które związane są z miastem Wałcz.

• **Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2021-2024**

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2021-2024 został przyjęty Uchwałą nr XXIX/338/21 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 28 października 2021 r.

Podstawę opracowania programu stanowiła analiza zasobu kulturowego województwa i potrzeb w zakresie jego ochrony i opieki nad nim, w celu zachowania dla obecnych i przyszłych pokoleń. Program obejmuje szerokie spektrum zagadnień związanych z bogatym dziedzictwem kulturowym Województwa Zachodniopomorskiego, zarówno zagadnienia kontekstu historycznego, zachowanego zasobu materialnego dziedzictwa, jego mocnych i słabych stron, prawa i finansów, ale głównie wytycza cele strategiczne i określa zadania opieki nad zabytkami w perspektywie najbliższych czterech lat.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami dla Województwa Zachodniopomorskiego na lata 2021-2024 opracowany został jako realizacja obowiązku wynikającego z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Bazą stały się doświadczenia z realizacji wcześniejszych Programów – na lata 2008-2012, 2013-2017, 2017-2020, cykliczne sprawozdania, a także wyniki konsultacji z jednostkami samorządów terytorialnych województwa oraz jednostkami organizacyjnymi i instytucjami samorządu województwa.

Program jest jednym z dokumentów kierunkowych samorządu województwa, działającego na rzecz pomyślnego rozwoju regionu i jego mieszkańców. Podstawowym celem Programu jest ochrona dziedzictwa kulturowego i włączenie go w nurt życia społeczeństwa, poprzez utrzymanie walorów krajobrazu kulturowego i zabytków na terenie województwa, działania służące utrzymaniu zasobu i poprawie stanu materialnej substancji zabytków oraz zagospodarowaniu ich w sposób odpowiadający wartościom zabytkowym oraz potrzebom społecznym - obecnych i przyszłych generacji. W Polityce kulturalnej województwa zachodniopomorskiego zapisano, iż podstawę opracowania programu stanowi analiza zasobu kulturowego województwa i potrzeb w zakresie jego ochrony i opieki nad nim, w celu zachowania dla obecnych i przyszłych pokoleń.

Program obejmuje zagadnienia związane z bogactwem kulturowym dziedzictwa regionu, w szczególności zabytków, przy uwzględnieniu lokalnej specyfiki, mocnych i słabych stron, uwarunkowań prawnych i finansowych. Meritum Programu stanowi wytyczenie celów strategicznych i operacyjnych oraz określenie zadań w perspektywie najbliższych czterech lat. Misją jest poprawa uwarunkowań wpływających na stan zabytków i umocnienie tożsamości lokalnej i narodowej dla rozwoju społeczeństwa województwa zachodniopomorskiego poprzez kulturę, rozumianą jako całokształt duchowego i materialnego dorobku społeczeństwa. Przyjęte do realizacji zadania mają sprzyjać rewaloryzacji i rewitalizacji zabytków oraz krajobrazu kulturowego i służyć procesom rozwojowym w obszarach gospodarczym, turystyczno-rekreacyjnym i społecznym, w zgodności z polityką Województwa Zachodniopomorskiego oraz Państwa.

Zgodnie z założeniami tworzenia dokumentów na szczeblu regionalnym aktualny Program koncentruje się na zadaniach i działaniach, za które jest odpowiedzialny Samorząd Województwa, angażując swoje zasoby techniczne, organizacyjne, osobowe i finansowe.

Bezpośrednim realizatorem zadań, przy wsparciu środkami zewnętrznymi, będą jednostki organizacyjne samorządu oraz instytucje kultury samorządu województwa, w szczególności Biuro Dokumentacji Zabytków w Szczecinie, dla którego są to działania statutowe.

Przyjmuje się do realizacji trzy cele perspektywiczne:

- I. Utrzymanie zabytków, jako integralnego elementu krajobrazu kulturowego budującego ład przestrzenny Województwa Zachodniopomorskiego.
- II. Zwiększanie atrakcyjności zabytków w procesie aktywizacji społecznej, gospodarczej i turystycznej Województwa Zachodniopomorskiego.
- III. Wzmacnianie otwartego społeczeństwa poprzez wzrost i popularyzację wiedzy o zabytkach i dziedzictwie kulturowym Województwa Zachodniopomorskiego.

Dla wyznaczonych celów perspektywicznych określa się cele operacyjne. Do poszczególnych celów operacyjnych przyporządkowuje się określone zadania szczegółowe.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta

Poniżej omówiono obowiązujące dokumenty gminne, które dotyczą dziedzictwa kulturowego:

• Strategia Rozwoju Miasta Wałcz do 2025 r.

Strategia Rozwoju Miasta Wałcz do 2025 r. została przyjęta uchwałą nr VII/SXXV/149/16 Rady Miasta Wałcz z dnia 27 września 2016 r.

Strategia jest jednym z najważniejszych dokumentów będących drogowskazem dla podejmowania decyzji dotyczących rozwoju miasta. To kompleksowy program wspomagający zarządzanie miastem. W Strategii zdefiniowano najważniejsze przedsięwzięcia społeczne, gospodarcze i środowiskowe oraz określono kierunki alokacji zasobów, które w możliwie najlepszy sposób powinny przyczynić się do realizacji pożądanej wizji rozwoju.

Wśród kluczowych problemów strategicznych wskazano między innymi niewykorzystanie unikatowego potencjału dziedzictwa kulturowego i przede wszystkim przyrodniczego.

Na wizję miasta Wałcz składa się sekwencja kluczowych aspiracji rozwojowych, m.in.:

- Wałcz to wschodzący ośrodek turystyczny, efektywnie wykorzystujący czystą przyrodę i unikatowe walory środowiska naturalnego, które harmonijnie komponują się z rozwojem zróżnicowanych produktów turystycznych.
- Samorząd lokalny miasta Wałcza to otwarta struktura wspierająca aktywność mieszkańców w wymiarach: społecznym, gospodarczym i kulturalnym.

Miasto będzie chronić i promować swoje dziedzictwo historyczne i kulturowe m.in. poprzez rewitalizację centrum Wałcza. Przyjazna i zadbane przestrzeń publiczna w Wałczu wpłynie korzystnie na atrakcyjność turystyczną, inwestycyjną oraz na zachowanie dziedzictwa kulturowego. W konsekwencji zakłada się, że Wałcz zostanie uznany w szerokiej świadomości jako cel przyjazdów i wycieczek turystycznych, wykorzystując walory przyrodnicze miasta oraz atrakcje historyczne. Jednocześnie oferując możliwość uprawiania wielu dyscyplin sportowych, w tym sportów wodnych, rozszerzając ofertę kulturalną oraz wykorzystując dostępną bazę noclegową i gastronomiczną.

W Strategii wyznaczono domeny planowania, w tym - Atrakcyjność turystyczna. Domena ta obejmuje całość zagadnień koncentrujących się wokół zasobów naturalnych, kulturowych oraz przyrodniczych. Rozpatrywanie turystyki jako obszaru o charakterze strategicznej dla miasta interwencji wynika z istotnego potencjału gospodarczego branży.

Dla powyższej domeny wyznaczono Cel strategiczny nr 3. Efektywne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego.

Dodatkowo cel strategiczny dzieli się na trzy obszary wsparcia: dziedzictwo kulturowe, turystyka, promocja. Zadania realizujące cel:

Obszar wsparcia - dziedzictwo kulturowe.

Zadania:

- Tworzenie warunków infrastrukturalnych dla działalności kulturalnej.
- Budowa potencjału dla rozwoju turystyki dziedzictwa kulturowego, w tym na bazie umocnień Wału Pomorskiego (tworzenie zintegrowanego liniowego produktu turystycznego).
- Wzmocnienie siły oddziaływania oferty cyklicznych imprez kulturalnych o znaczeniu ponadlokalnym.
- Stworzenie atrakcyjnej oferty czasu wolnego dla mieszkańców w tym kulturalno-rozrywkowej.
- Wykorzystanie potencjału obiektów historycznych i zabytkowych miasta.

Obszar wsparcia - turystyka

Zadania:

- Wpieranie inicjatyw na rzecz rozbudowy bazy noclegowej.
- Rozbudowa i modernizacja infrastruktury turystycznej i okołoturystycznej.
- Aktywne działania na rzecz wspierania imprez związanych m.in. z turystyką wodną.
- Dopuszczenie infrastrukturalne i rozbudowa oferty świadczonej przez Miejski Ośrodek Sportu i Rekreacji w Wałczu,
- Współpraca z Centralnym Ośrodkiem Sportu w Wałczu.
- Konsolidacja współpracy z podmiotami działającymi w Stowarzyszeniu Gmin Pojezierza Wałęckiego.
- Zbudowanie zintegrowanego systemu ścieżek rowerowych.
- Zagospodarowanie Półwyspu Strączno i jego promocja jako atrakcji turystycznej.
- Budowa sieci tras spacerowych, tras biegowych, ścieżek rekreacyjnych.
- Wpieranie inicjatyw przedsiębiorców w zakresie rozbudowy usług dedykowanych obsłudze ruchu turystycznego.
- Stworzenie zintegrowanego szlaku wycieczek przyrodniczych wokół jezior Pojezierza Wałęckiego.
- Wspieranie budowy produktów turystycznych o zasięgu lokalnym oraz regionalnym.
- Zbudowanie markowego produktu turystycznego na bazie reaktywacji Wałęckiej Pętli Kajakowej.

Obszar wsparcia - promocja

Zadania:

- Zintegrowany marketing ukierunkowany na prezentowanie Wałcza jako destynacji sportów wodnych.
- Budowanie marki miasta Wałcz jak ośrodka turystyki weekendowej.
- Stworzenie sektorowej strategii rozwoju turystyki oraz promocji miasta w oparciu o aktywność w mediach (TV, radio, Internet).
- Zbudowanie wspólnej oferty promocyjnej dla całego Pojezierza Wałęckiego (stworzenie obszarowego produktu turystycznego).

- Współpraca z organizacjami turystycznymi, takimi jak Zachodniopomorska Regionalna Organizacja Turystyczna.

W Strategii uznano, że dziedzictwo kulturowe Wałcza to przede wszystkim zabytkowa architektura użyteczności publicznej, mieszkaniowa i sakralna. Przedstawiono obiekty wpisane do rejestru zabytków oraz opisano instytucje krzewiące kulturę – Wałęckie Centrum Kultury, Centrum Informacji Turystycznej, Muzeum Ziemi Wałęckiej, Biblioteka, kino „Tęcza”, Dyskusyjny Klub Filmowy oraz Wałęcki Uniwersytet Trzeciego Wieku.

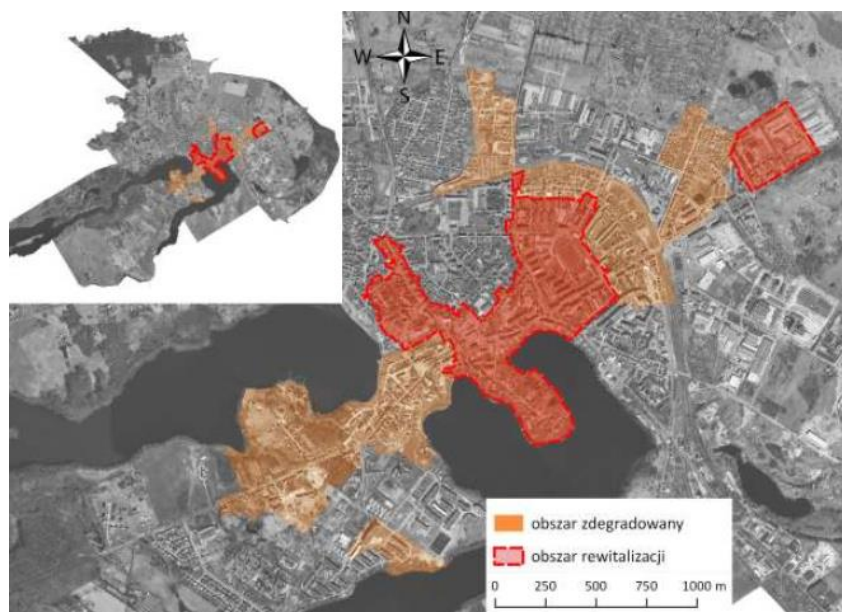
• Lokalny Program Rewitalizacji miasta Wałcz

Lokalny Program Rewitalizacji miasta Wałcz (LPR) został przyjęty uchwałą nr VII/SXL/280/17 przez Radę Miasta Wałcz z dnia 6 grudnia 2017 r.

LPR jest dokumentem o charakterze operacyjnym, w którym zidentyfikowano miejsca występowania stanu kryzysowego, wyznaczono obszar predystynowany do objęcia procesem rewitalizacji oraz zaplanowano interwencję ukierunkowaną na wyprowadzenie tego obszaru ze stanu kryzysowego.

Wyznaczony obszar rewitalizacji w Wałczu zamieszkuje 5987 osób, co stanowi 24,35% populacji miasta, natomiast jego powierzchnia obejmuje 70,42ha, co stanowi 1,84% powierzchni miasta. Obszar składa się z dwóch podobszarów:

- podobszaru A, obejmującego swym zasięgiem jednostki analityczne: 3 (Aleja Tysiąclecia bez nr 2A, 2B, 2C, 2D, ul. Kaszubska), 5 (ul. Bydgoska od nr 1 do nr 15; ul. Kościuszki; ul. Wojska Polskiego od nr 7 do nr 41 bez nr 40), 6 (ul. Kilińszczaków od nr 1-3 do nr 53; ul. Królowej Jadwigi; ul. Orla; ul. Pocztowa; ul. Sądowa; ul. Tęczowa), 7 (ul. Bankowa; ul. gen. Leopolda Okulickiego; ul. Konopnickiej; ul. Kościuszkowców; ul. Młynarska; Plac Zesłańców Sybiru; ul. Prof. A. Łowińskiego; ul. Szkolna; ul. Wileńska);
- podobszaru B, obejmującego teren byłych koszar wojskowych przy ul. Wojska Polskiego, znajdujących się w granicach jednostki analitycznej 19.

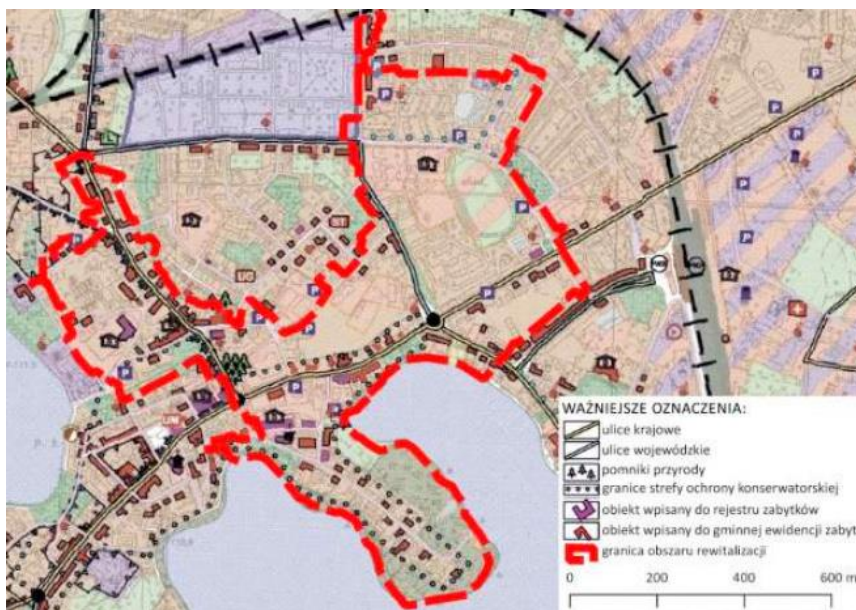

Rys. 1. Obszar rewitalizacji w Wałczu na tle obszaru zdegradowanego, źródło: Lokalny Program Rewitalizacji miasta Wałcz

Podobszar rewitalizacji A

Znaczny fragment podobszaru rewitalizacji A objęty jest ochroną konserwatorską, co związane jest z występowaniem szczególnych walorów architektoniczno-historycznych struktur przestrzennych. W jego granicach znajdują się zarówno obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków.

Rozmieszczenie obiektów zabytkowych na podobszarze rewitalizacji A przedstawiono na poniższej rycinie, stanowiącej wyrys z nieaktualnego już studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz z 2012 r. – uwarunkowania.

Rys. 2. Wyrys ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz z 2012 r. - uwarunkowania, źródło: Lokalny Program Rewitalizacji miasta Wałcz

Niektóre z wymienionych obiektów wymagają podjęcia działań ukierunkowanych na przywrócenie walorów architektoniczno-estetycznych. Wśród nich znajduje się budynek przy ul. Pocztowej 14, jeden z najstarszych budynków w Wałczu. Wzniesiony został w ok. XVIII-XIX w. w stylu klasycystycznym. Pierwotnie pełnił funkcję mieszkalną, natomiast aktualnie mieści się w nim muzeum, w którego zasobach znajdują się zbiory dokumentujące dzieje Ziemi Wałeckiej od początku osadnictwa w tym regionie. W przeprowadzonym badaniu społecznym muzeum zostało wskazane jako jeden z potencjałów obszaru zdegradowanego. Degradacji technicznej ulegają również obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków, które koncentrują się głównie przy: ul. Bankowej, ul. Kilińszczaków, ul. gen. Leopolda Okulickiego i ul. Orlej.

Zły stan techniczny budynków wyraża się zwykle w przestrzeni zniszczoną wierzchnią warstwą elewacji, co wywiera negatywny wpływ na jakość i atrakcyjność przestrzeni publicznej. W kontekście społecznym, ma to odzwierciedlenie w percepcji przestrzeni przez osoby przebywające w otoczeniu zdegradowanych obiektów. Degradacja techniczna w przypadku obiektów zabytkowych związana jest również z zanikaniem walorów historycznych i architektonicznych, co może negatywnie oddziaływać na możliwości kształtowania tożsamości lokalnej mieszkańców, a także na atrakcyjność pojmowaną w aspekcie turystycznym.

Podobszar B – obszar byłej jednostki wojskowej

Celem dokonania przekształceń przestrzenno-funkcjonalnych ukierunkowanych na przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom społecznym. Kompleks zabudowań wojskowych w tym rejonie wzniesiony został w latach 1934-1936 przez władze III Rzeszy, w związku z tworzeniem obronnych umocnień wojskowych, tzw. Wału Pomorskiego. W jednym z budynków, tzw. budynku sztabowym – zlokalizowano unikalną w skali europejskiej, wieżę ze stanowiskiem obserwacyjnym, która stanowiła atrapę wieży zegarowej. W ramach kompleksu obiektów wojskowych wytyczono również rozległy plac apelowy. Koszary usytuowane były bezpośrednio w sąsiedztwie głównej linii obrony Wału Pomorskiego.

W pierwszych latach po zakończeniu działań wojennych znajdowały się w zarządzie armii radzieckiej. Od 1949 r. do 2001 r. stacjonowało w nich wojsko polskie. W skutek decyzji na szczeblu centralnym, jednostkę przeniesiono w 2001 r. do Złocieńca. Likwidacja jednostki wojskowej przy ul. Wojska Polskiego wywarła negatywny wpływ na sytuację społeczno-gospodarczą miasta – wskutek opuszczenia miasta przez dużą liczbę osób stacjonujących w jednostce, zmniejszył się popyt na lokalne usługi, w związku z czym pogorszeniu uległa ogólna sytuacja ekonomiczna lokalnych przedsiębiorstw usługowych.

Pożądany stan, jaki zostanie osiągnięty wskutek przeprowadzenia procesu rewitalizacji określany jest jako wizja obszaru rewitalizacji. Wizja: Obszar rewitalizacji w Wałczu jest miejscem nowoczesnym i funkcjonalnym. W jego tworzeniu uwzględnione zostały potrzeby wszystkich grup społecznych. Mieszkańcy

obszaru rewitalizacji są aktywną społecznością, wrażliwą na potrzeby osób zagrożonych wykluczeniem. Zwiększenie aktywności społeczno-kulturalnej i nowa jakość przestrzeni zacieśniły więzi między członkami społeczności lokalnej oraz uaktywniły społecznie obszar rewitalizacji. Skala problemu wykluczenia społecznego została ograniczona, a likwidacja problemów przestrzennych ożywiła i dała początek kreowaniu nowych potencjałów.

Osiągnięcie powyższego stanu możliwe będzie dzięki realizacji następujących celów i kierunków działań. Poniżej przedstawiono te, która są związane z pośrednio z ochroną zabytków:

Cel strategiczny: Aktywna społeczność lokalna identyfikująca się z miejscem zamieszkania.

Cel operacyjny: Ożywienie społeczno-kulturalne obszaru rewitalizacji.

- Organizowanie wydarzeń kulturalnych.
- Angażowanie mieszkańców w działania na rzecz kształtowania tożsamości lokalnej.
- Zwiększanie możliwości spędzania czasu wolnego poprzez organizację zajęć rekreacyjnych dla mieszkańców.

Cel strategiczny: Obszar rewitalizacji miejscem atrakcyjnym do zamieszkania.

Cel operacyjny: Bezpieczne budynki spełniające oczekiwania współczesnej społeczności.

- Adaptacja budynków do pełnienia nowych funkcji.
- Renowacja obiektów zabytkowych.
- Termomodernizacja budynków.
- Działania na rzecz poprawy stanu technicznego i estetyki budynków.
- Działania rozbiórkowe.

Osiągnięcie wyznaczonych celów procesu rewitalizacji nastąpi wskutek realizacji zaplanowanych przedsięwzięć rewitalizacyjnych. W obszarze ochrony zabytków wskazano:

Podstawowe przedsięwzięcie rewitalizacyjne nr 8

Nazwa projektu: Kulturą łączymy pokolenia - modernizacja siedziby Muzeum Ziemi Wałeckiej w celu aktywizacji pokoleń.

Lokalizacja: obszar rewitalizacji - ul. Pocztowa 14.

Zakres przedsięwzięcia obejmuje następujące działania:

1. Poprawa stanu techniczno-użytkowego budynku – dostosowaniu go do obecnie obowiązujących przepisów prawa, w tym wytycznych Konserwatora Zabytków, m.in.:

- przebudowa wejścia głównego z ul. Pocztowej w celu przywrócenia historycznej formy tej części budynku;
- przebudowa układu funkcjonalnego pomieszczeń w celu dostosowania do potrzeb Muzeum Ziemi Wałeckiej;
- naprawa elementów budynku, które wykazują uszkodzenia, bądź też zostały wcześniej wadliwie wykonane;
- termomodernizacja budynku w celu zmniejszenia kosztów eksploatacji;
- wymiana elementów wykończenia wewnętrznego (tynki, posadzki, stolarka okienna) i zewnętrznego (elewacje) ze względu na ich zużycie techniczne.

2. Wykonanie robót polegających na zagospodarowaniu terenu za budynkiem muzeum, m.in. budowa mini amfiteatru, montaż stołów do gry, lokalizacja miejsca na grilla, wyodrębnienie miejsca na ekspozycje plenerowe.

Działania obejmują nie tylko remont samego budynku, lecz również przylegającego bezpośrednio do jeziora terenu za budynkiem. Wskutek realizacji przedsięwzięcia pojawi się możliwość realizacji wydarzeń o charakterze kulturalnym.

Podstawowe przedsięwzięcie rewitalizacyjne nr 9

Nazwa projektu: Ożywienie społeczno-kulturalne obszaru w rejonie ul. Wojska Polskiego w Wałczu.

Lokalizacja: obszar rewitalizacji - ul. Wojska Polskiego, ul. Bydgoska.

Zakres przedsięwzięcia składa się z następujących projektów:

Projekt I. Utworzenie przestrzeni integracji sąsiedzkiej na osiedlu przy ul. Wojska Polskiego w Wałczu.

Projekt II. Adaptacja budynku kina na cele społeczno-kulturalne.

Projekt III . Zwiększenie dostępności oferty społecznej w budynku przy ul. Wojska Polskiego 2-4-6.
Projekt IV. Program działań społecznych - „kulturalnie i aktywnie”.

• **Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**

Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych miasta Wałcz został sporządzony w 2007 r. Plan został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

• **Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza**

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza zostało przyjęte uchwałą nr VII/SLII/330/18 przez Radę Miasta Wałcz z dnia 26 czerwca 2018 r.

Studium określa politykę przestrzenną miasta, która ma na celu zagwarantowanie zrównoważonego rozwoju wszystkich elementów struktury przestrzennej miasta. Określona polityka przestrzenna stanowi wytyczne koordynacyjne dla sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W Studium ustalono cele ochrony wartości kulturowych na terenie miasta Wałcz:

1) Ochrona przestrzennych wartości krajobrazu kulturowego:

- utrzymanie historycznie ukształtowanej struktury przestrzennej i sieci dróg;
- utrzymanie charakterystycznych przekrojów i nawierzchni istniejącego układu dróg;
- utrzymanie i rewaloryzacja historycznej zabudowy układu przestrzennego miasta oraz rehabilitacja i rewaloryzacja przestrzeni zdeformowanych i zdegradowanych w okresie powojennym;
- zachowanie w dobrym stanie technicznym i estetycznym dominant kulturowych i krajobrazowych;
- kontynuowanie tradycji w kształtowaniu krajobrazu kulturowego i nawiązanie do historycznych i regionalnych rozwiązań w jego kształtowaniu;
- przeciwdziałanie bezplanowej i chaotycznej parcelacji terenu;
- przeciwdziałanie zaśmiecaniu krajobrazu kulturowego nowymi lokalizacjami budowli substandardowych (barakami, tymczasowymi pawilonami usługowymi, przyczepami kempingowymi, mało estetycznymi obiektami technicznymi);
- ograniczenie lokalizacji obiektów wymagających makroniwelacji i znacznych przekształceń topografii terenu.

2) Ochrona wartości obiektów kultury materialnej:

- ochrona przed dewastacją wartościowych stanowisk archeologicznych;
- utrzymanie i eksponowanie cmentarzyisk posiadających charakterystyczną formę krajobrazową;
- zachowanie w dobrym stanie technicznym i estetycznym: kościołów, szkół, obiektów usługowych, produkcyjnych i innych elementów zagospodarowania i wyposażenia miasta;
- utrzymanie i eksponowanie układu przestrzennego miasta, zespołów urbanistycznych i architektonicznych, pomników i krzyży, urządzeń technicznych i komunikacyjnych;
- utrzymanie i wyeksponowanie układów komponowanej zieleni parków, cmentarzy oraz obsadzeń przydrożnych i śródpolnych;
- utrzymanie i eksponowanie wartości zabudowy historycznej, jej proporcji, formy, typu dachów, wielkości i układu otworów, rodzaju stolarki i jej zdobnictwa, materiału budowlanego;
- zapobieganie w powstawaniu ubytków w zabudowie historycznej i stwarzanie warunków do ich ponownej zabudowy;
- estetyzacja i waloryzacja zabudowy i zagospodarowania terenów osiedli blokowych oraz współczesnej zabudowy techniczno-produkcyjnej;

- kształtowanie wysokich walorów estetycznych nowej zabudowy mieszkalnej, rekreacyjno-turystycznej i produkcyjnej.

3) Upowszechnienie wartości niematerialnych środowiska kulturowego miasta Wałcz:

- utrzymanie historycznego nazewnictwa ulic i obiektów topograficznych;
- badanie i popularyzacja historii miasta;
- wspomaganie edukacji historycznej poprzez przygotowanie stosownych materiałów pomocniczych.

W Studium wskazuje się obszary objęte strefami ochrony stanowisk archeologicznych „W”:

Strefa W I – pełnej ochrony stanowisk archeologicznych, obejmująca obszar występowania stanowiska archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków (grodzisko pierścieniowate i osada), wykluczająca wszelką działalność inwestycyjną i inną, w granicach której obowiązuje:

- zakaz wszelkiej działalności inżynierskiej, budowlanej i innej związanej z pracami ziemnymi (np. kopanie studni, melioracji, karczunku i nasadzania drzew itd.);
- zachowanie istniejącego układu topograficznego wraz z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków i ujętych w ewidencji;
- w przypadku podjęcia jakiegokolwiek działalności na terenie objętym granicami strefy, a wynikającej ze sposobu użytkowania terenu obowiązuje występowanie o szczegółowe wytyczne i uzyskanie stosownego pozwolenia od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Strefa W II – częściowej ochrony stanowisk archeologicznych, obejmująca jedno stanowisko archeologiczne ujęte w ewidencji konserwatorskiej, którego stan zachowania, oraz wartość naukowa rogują dalsze pozytywne wyniki, dopuszczająca inwestowanie pod określonymi warunkami, w granic której obowiązuje:

- zachowanie stanowiska ujętego w ewidencji służby ochrony zabytków;
- uzgadnianie i opiniowanie wszelkich poczynań inżynierskich, budowlanych i innych przez służbę ochrony zabytków. Obowiązuje każdorazowo występowanie o szczegółowe wytyczne konserwatorskie i opinie przed podjęciem decyzji o jakiegokolwiek działalności;
- w przypadku podjęcia decyzji o realizacji inwestycji na terenie objętym granicami strefy ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych obowiązuje przeprowadzenie badań ratunkowych na koszt Inwestora, wyprzedzających proces przygotowania inwestycji. Badania archeologiczne mają charakter sezonowy, w okresie od maja do października;
- rozpoczęcie prac ziemnych związanych z realizacją inwestycji uzależnia się od uzyskania stosownego pozwolenia od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Strefa W III – ograniczonej ochrony stanowisk archeologicznych, obejmująca pozostałe zewidencjonowane stanowiska archeologiczne oraz system zabudowy miejskiej Wałcza w granicach z przełomu XVIII/XIX w., polegająca na prowadzeniu interwencyjnych badań archeologicznych w przypadku podejmowania prac ziemnych. Strefa obejmuje stanowiska ujęte w ewidencji konserwatorskiej, w granic której obowiązuje:

- uzgadnianie i opiniowanie wszelkich poczynań inżynierskich, budowlanych i innych podejmowanych w obrębie granic strefy ochrony stanowiska archeologicznego przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- w przypadku podjęcia decyzji o realizacji inwestycji obowiązuje przeprowadzenie badań ratunkowych na koszt Inwestora. Badania archeologiczne mają charakter sezonowy, w okresie od maja do października;
- rozpoczęcie prac ziemnych związanych z realizacją inwestycji uzależnia się od uzyskania stosownego pozwolenia od Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W Studium wskazuje się obszary objęte strefami ochrony konserwatorskiej „A” i „B” oraz ustala obowiązujące zalecenia konserwatorskie.

Strefa „A” ochrony konserwatorskiej układu urbanistycznego i zabudowy zabytkowej obejmuje obszar uznany za materialne świadectwo historyczne, na którym dawny układ przestrzenny lub jego elementy zachowały się w stanie nienaruszonym lub nieznacznie zniekształconym. W obrębie strefy ochronie podlega:

- rozplanowanie ulic i placów, z uwzględnieniem możliwości zachowania pierwotnych nawierzchni;
- historyczne linie zabudowy;
- istniejąca zabudowa o walorach zabytkowych wpisana do rejestru zabytków lub ujęta w gminnej ewidencji zabytków;
- historyczne formy zabudowy;
- zieleń komponowana, jej układ i skład gatunkowy;
- mała architektura (ogrodzenia, bramy, pomniki).

Studium określa następujące warunki ochrony do uwzględnienia w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego:

- trwałe zachowanie historycznego układu przestrzennego ze wszystkimi elementami (drogi, place, linie zabudowy, kompozycja wnętrz architektonicznych i krajobrazowych);
- ochrona, konserwacja i rewitalizacja zachowanych, głównych elementów układu przestrzennego;
- usuwanie lub przebudowa obiektów dysharmonizujących;
- dostosowanie nowej zabudowy do historycznej kompozycji przestrzennej;
- uzgodnienie wszelkich inwestycji z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków przed wydaniem pozwolenia na budowę.

Dla ochrony walorów kulturowych układu przestrzennego i zabudowy zabytkowej należy:

- zachować jak najliczniej zewidencjonowaną, wartościową zabudowę, utrzymywać budynki w dobrym stanie technicznym, ograniczać zmiany w bryle, detalu architektonicznym, rozmiarach i podziałach stolarki;
- realizować nową zabudowę w gabarytach i w miejscach lokalizacji dotychczasowej historycznej zabudowy, w nawiązaniu do usuniętej lub w oparciu o typ zabudowy regionalnej.

Strefa „B” ochrony konserwatorskiej cmentarzy i parków obejmuje zabytkowe cmentarze i parki stanowiące elementy krajobrazu integralnie związanego z zespołem zabytkowym lub obszarem ukształtowanym w wyniku działalności ludzkiej.

W obrębie strefy ochronie podlega:

- historycznie ukształtowana granica parku, cmentarzy;
- kompozycja zieleni – rozplanowanie i skład gatunkowy;
- układ dróg i alejek w obrębie parku i cmentarzy;
- mała architektura – ogrodzenia, bramy;
- nagrobki, krzyże, ogrodzenia kwater i inne zachowane elementy urządzenia cmentarzy.

Studium określa następujące warunki ochrony do uwzględnienia w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego:

- zachowanie historycznych granic założeń krajobrazowych;
- utrzymanie integralności parku, cmentarzy i alei (nie należy dzielić tych obszarów na działki użytkowe);
- rewitalizacja zabytkowych elementów krajobrazu urządzonego, np. ubytki w zadrzewieniu uzupełniać tymi samymi gatunkami drzew, zaleca się także stosowanie gatunków trwałych i długowiecznych, a w przypadku, gdy nie przewiduje się prac renowacyjnych należy pozostawić zbiorowisko naturalnej sukcesji przyrodniczej;
- dopuszczenie lokalizowania obiektów na terenie parków wyłącznie w miejscu dawnej zabudowy przy odpowiednim wkomponowaniu w historyczne założenia krajobrazowe.

Dla obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków określa się następujące zasady ochrony:

- zachowanie dobrego stanu technicznego i estetycznego tych obiektów - wszelkie prace remontowe i konserwatorskie zewnętrzne i wewnętrzne wymagają wykonania projektu i uzgodnienia z właściwym organem ds. ochrony zabytków; należy także utrzymać właściwy stan estetyczny otoczenia tych zabytków, w tym: zieleni, małej architektury i zagospodarowania posesji sąsiadujących;
- na obszarach wpisanych do rejestru zabytków likwidacja obiektów budowlanych i drzewostanu oraz zmiana sposobu zagospodarowania terenu wymaga zgody właściwego organu ds. ochrony zabytków;

- ewentualna odbudowa dworu lub zabudowa terenu podworskiego przy parku wpisanym do rejestru zabytków wymaga wykonania projektu w oparciu o studium historyczno-konserwatorskie zespołu i uzyskania pozytywnej opinii właściwego organu ds. ochrony zabytków;
- zagospodarowanie cmentarzy i parków zabytkowych winno być poprzedzone szczegółową inwentaryzacją i wytycznymi właściwego organu ds. ochrony zabytków.

Dla ochrony walorów kulturowych i krajobrazu miasta należy:

- utrzymać rolnicze użytkowanie terenów otwartego krajobrazu rolniczego nieprzewidzianego do zainwestowania;
- utrzymać harmonijny krajobraz w obszarach widoczności z ciągów komunikacyjnych i punktów widokowych;
- zachować istniejące i wprowadzać nowe zadrzewienia śródpolne;
- zachować i eksponować krzyże i kapliczki przydrożne;
- utrzymać przebieg i przekrój dróg krajobrazowych oraz ich nawierzchnie utwardzone, odnawiać obsadzenia tymi samymi gatunkami drzew.

Dla ochrony walorów kulturowych układu przestrzennego i zabudowy zabytkowej należy:

- zachować jak najliczniej zewidencjonowaną, wartościową zabudowę, utrzymywać budynki w dobrym stanie technicznym, ograniczać zmiany w bryle, detalu architektonicznym, rozmiarach i podziałach stolarki;
- realizować nową zabudowę w gabarytach i w miejscach lokalizacji dotychczasowej historycznej zabudowy, w nawiązaniu do usuniętej lub w oparciu o typ zabudowy regionalnej.

Dla ochrony walorów kulturowych i krajobrazu miasta określa się następujące zalecenia w zakresie lokalizacji zabudowy:

- lokalizacją według zasady dominującej w mieście Wałcz (zabudowa zwarta, zabudowa pierzejowa lub zabudowa wolnostojąca i rozproszona w zależności od lokalizacji);
- przy adaptacji i modernizacji budynków istniejących oraz wnoszeniu nowej zabudowy mieszkalnej na obszarach zabudowy wolnostojącej i rozproszonej należy dążyć do zachowania cech typowych dla zabudowy miasta, w szczególności rozwiązań materiałowych, detalu architektonicznego itp.;
- należy dążyć do stosowania tradycyjnych rozwiązań materiałowych, w tym kolorystyki występującej lokalnie w poszczególnych kwartałach zabudowy.

Studium wskazuje potrzebę objęcia ochroną budowli Wału Pomorskiego poprzez wpisanie do rejestru zabytków i objęcie formą ochrony prawnej w postaci parku kulturowego. Dotyczy to w szczególności grup warownych „Cegielnia” i „Marianowo”. Unikalny przykład budownictwa militarnego stanowią także bunkry i schrony w ramach zabudowy dawnych koszar przy ul. Wojska Polskiego, które należy objąć ochroną na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego miasta Wałcz ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu

5.2.1. Charakterystyka miasta

• POŁOŻENIE

Miasto Wałcz położone jest w południowo-wschodniej części województwa zachodniopomorskiego, w powiecie wałeckim. Stanowi gminę miejską i graniczy z gminą wiejską Wałcz, z którą powiązany jest infrastrukturalnie, komunikacyjnie, funkcjonalnie, przestrzennie i przyrodniczo. W mieście znajduje się siedziba gminy wiejskiej i siedziba powiatu wałeckiego. Wałcz pełni również funkcję ośrodka usługowo-administracyjnego, gospodarczego i kulturalnego dla obszaru całego powiatu.

Przez Wałcz przebiegają i krzyżują się dwie drogi krajowe oraz wojewódzkie zapewniające dogodne powiązania w ramach województwa oraz powiązania zewnętrzne z pozostałymi regionami kraju. Drogi krajowe: nr 10 (Szczecin - Bydgoszcz - Płońsk - Warszawa) i nr 22 (Kostrzyn nad Odrą - Gorzów Wlkp. - Elbląg - Grzechotki granica państwa). Drogi wojewódzkie: nr 178 (Wałcz - Czarnków - Oborniki) i nr 163 (Wałcz - Kołobrzeg). Połączenia kolejowe zapewnia linia niezelektryfikowana o znaczeniu pierwszorzędym relacji Piła - Wałcz - Stargard Szczeciński (Szczecin).

Południowo-zachodnia część obszaru leży w obrębie Pojezierza Wałeckiego i obejmuje pagórkowaty krajobraz zbudowany z moren starszych od głównej fazy pomorskiej. Teren jest mocno urozmaicony i zróżnicowany konfiguracyjnie. Charakterystycznym elementem rzeźby terenu jest gęsta sieć dużych powierzchniowo jezior połączonych siecią rzek. Na terenie miasta występują jezioro Zamkowe i jezioro Raduń-Dybrzno. Znaczne powierzchnie terenu pokrywają lasy mieszane i liściaste, wśród których zachowały się liczne fragmenty buczyn.

Północno-wschodnia część terytorium miasta to teren Równiny Wałeckiej obejmującej lekko sfalowany obszar równin sandrowych, przeciętych dolinami rzek Piławy z Dobrzycą, spływających do Gwdy. Równina charakteryzuje się dużą lesistością. Enklawy lasów sosnowych pojawiają się już na obszarze położonym na południe od rzeki Piławka i ciągną w kierunku północno-wschodnim, tworząc rozległy kompleks.¹

• ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE²

Lasy na terenie Wałcza wykazują znaczne zróżnicowanie, pomimo występowania tylko w zachodniej części miasta. W jego granicach administracyjnych położone są dwa kompleksy leśne. Pierwszy w części północno-zachodniej, drugi kompleks położony po północnej stronie jeziora Raduń.

Najstarsze fragmenty starodrzewów leśnych koncentrują się głównie wzdłuż północnych wybrzeży jeziora Raduń. Są to niewielkie stosunkowo powierzchnie z przestojami dorodnych dębów osiagających wiek 100-150 lat, bądź buczyn.

Na terenie miasta zarejestrowano i zatwierdzono 8 pomników przyrody, w tym 7 pojedynczych i jedną grupę drzew pomnikowych. Położone są w centralnej części miasta: wiąz polny przy ul. M. Konopnickiej 11, dwie lipy szerokolistne przy ul. Dąbrowskiego, grupa 5 dębów szypułkowych oraz jesion wyniosły na posesji naprzeciw Przychodni Rejonowej przy ul. Kościuszkowców a także 3 dęby szypułkowe: przy ul. Nowomiejskiej, przy skrzyżowaniach ulic Nowomiejskiej i Zielnej oraz Zielnej i Towarowej.

¹ Strategia rozwoju turystyki na terenie Gminy Miejskiej Wałcz, Wałcz, 2012, s. 6

² Strategia rozwoju turystyki, op. cit., s. 13-15

5.2.2. Historia miasta Wałcz

W dokumentach Wałcz występuje pod wieloma nazwami, między innymi: Villam Kron, Cron, Wałecz, Wałcia, Corona, Arnskrone. Ziemia wałecka już w epoce brązu stanowiła dogodny miejsce do osadnictwa o czym świadczą nowe odkrycia archeologiczne w okolicach jeziora Bytyń Wielki, jak i pojedyncze znaleziska, które zdeponowane są w Muzeum Ziemi Wałeckiej. Choć teren nie był dogodny. Jeszcze w XIV-XV wieku dla tego obszaru funkcjonowało w źródłach pojęcie „Heyde” – „puszcza”.

W XII w. okolice Wałcza zostały włączone w granice Wielkopolski. Próby ich kolonizacji podjął książę wielkopolski Władysław Odonic, oddając w 1238 r. 3 000 łanów w okolicy jeziora bytyńskiego cystersom z Lubiąża. W 1286 r. Przemysław II darował Ziemię Wałecką zakonowi templariuszy. Po jego śmierci w 1296 r. tereny zostały zajęte przez Brandenburczyków. Intensywna akcja zasiedlania Ziemi Wałeckiej aż do Noteci, przez wszystkich jej kolejnych zwierzchników politycznych, głównie przy pomocy rycerstwa lennego z Marchii i Pomorza Zachodniego, prowadzona była konsekwentnie przez cały burzliwy w dziejach tej części Wielkopolski okres.

W Wałczu nie przeprowadzono dotąd dokładnych badań archeologicznych, ślady osadnictwa zlokalizowano w okolicach miasta – grodzisko i osada na terenie Bukowiny. Początki miasta pozostają nadal w sferze hipotez. Niektórzy badacze (Z. Boras, R. Walczak) są skłonni przypuszczać, że osada grodowa na szlaku handlowym lub miasto zostało założone przed 1296 r., a nawet przed 1220 r. – z rąk polskich. Pierwsze wzmianki o istnieniu Wałcza (falsyfikaty spisane w 1834 r. na bazie rzekomo znalezionych dokumentów) pochodzą z 1249 r. i 1251 r.

W 1249 r. wieś Kron została darowana przez wdowę po Petreco de Lank (Pietrek z Łącka) zakonowi Templariuszy. Istnieją przypuszczenia, iż w Wałczu istniał już zamek, również podarowany zakonnikom. Znajdował się na półwyspie wciśniętym w głąb jeziora Zamkowego. Kolejna wzmianka pochodzi z 1251 r. i dotyczy wyznaczenia przez biskupa poznańskiego Bogufalusa zobowiązań płatniczych wobec mieszkańców terenów, należących do diecezji. Zobowiązaniami objęte były miejscowości Cron (Wałcz), Vitankowo i Orla. Istnieje również dokument z 1291 r. dotyczący brata Wojciecha, przełożonego posiadłości zakonnej w Kron.

Wobec braku wiarygodnych źródeł przyjmuje się, że Wałcz został lokowany przez Brandenburczyków 23 kwietnia 1303 r. – otrzymując nazwę Arnskrone. Nadanie prawa miejskiego oznaczało przyznanie mieszkańcom przywilejów ekonomicznych i prawnych oraz przyciągnięcie nowych osadników, pobudziło rozwój osady, powiększyło jej rozmiary, zmieniło z czasem układ topograficzny oraz zdecydowanie odróżniło ją od okolicznych wsi. Własność miasta stanowiły przyległe jeziora Raduń Zamkowe.

W 1368 r. Ziemia Wałecka powtórnie znalazła się w graniach wpływów polskich – na mocy układu między Kazimierzem Wielkim i margrabią brandenburskim Ottonem Leniwym. Niemniej osiadłe tutaj można rody niemieckie, m.in. Wedłów i Golców, przyczyniały się do napływu nowej ludności niemieckiej, co zakłóciło jednolitość etniczną regionu. W 1391 r. nastąpiło ostateczne włączenie go do województwa poznańskiego. Odtąd Wałcz stał się stolicą całego regionu i, ze względu na swe nadgraniczne położenie, był pod specjalną opieką króla. Miasto zostało otoczone obwarowaniami drewniano – ziemnymi. Być może dopiero w tym czasie zbudowany został zamek, na którym Kazimierz Wielki osadził swego starostę. W wyniku walk między szlachtą pomorską a wielkopolską, w 1378 r. miasto zostało całkowicie zniszczone. Ponownie w 1407 r. – w czasie najazdu Krzyżaków. W 1426 r. gościł w Wałczu król Władysław Jagiełło. Od 1442 r. zamek był dzierżawiony przez Jana Wedla-Tuczyńskiego z Tuczna, potem przez jego potomków.

W okresie wojny trzynastoletniej (1454-1466) miasto i zamek przeszły na krótko w ręce Krzyżaków. Po pokoju toruńskim (1466 r.) ustały wojny i przemarsze wojsk, dla miasta nastąpił okres sprzyjający rozwojowi. Wałcz pozostawał miastem królewskim pod zarządem starostów. W XV w. należał do największych miast w tej części kraju, w skali Wielkopolski był zaliczany do miast średniej wielkości. W XVI w. w regionie zaczęła się gromadnie osiedlać szlachta polska.

W 1524 r. król Zygmunt Stary wyznaczył Wałcz, jako stację celną dla handlu bydłem – w początkach XVI w. przez miasto pędzono duże stada wołów na zachód Europy. W 1546 r. Zygmunt I Stary potwierdził prawa miejskie, zaś w 1554 r. król Zygmunt August utworzył w Wałczu urząd grodzki. Urząd starosty wałeckiego sprawowali Górkowie (1535-1586), jeden ze znaczniejszych rodów magnackich Wielkopolski. Jeden z nich – Łukasz, przeszedł na luteranizm. Brał udział w profanacji kościoła katolickiego i opanowaniu go przez innowierców. Następnymi starostami byli Grudzińscy, Gostomscy i Wejherowie.

Utworzenie urzędu grodzkiego wpłynęło dodatkowo na ożywienie życia gospodarczego w całym regionie. Wałcz stał się ośrodkiem administracyjnym, sądowym, a także handlowym obszernego powiatu, a wkrótce również centrum kulturalnym. W XVI w. był przede wszystkim miastem o charakterze rolniczym. Rozwinęło się także rzemiosło, głównie sukiennictwo i płóciennictwo oraz krawiectwo, powstał również cech kuśnierzy i szewców. Część mieszczan wałeckich trudniła się bartnictwem w okolicznych lasach.

W 1577 r. prawa miejskie Wałcza potwierdził król Stefan Batory. W tym toku miał miejsce pożar miasta. Kolejny zdarzył się w 1584 r. Około 1590 r., w efekcie oporu mieszczan wałeckich nie chcących podporządkować się rozporządzeniom królewskim, starostowie wałeccy założyli na gruntach starościńskich przedmieście – nowe miasto na wschód od starego miasta. Pierwszy przywilej nowomiejski wydał starosta Gostomski. Nowa, intensywnie rozwijająca się osada, nazywana Przedmieściem, miała własnego burmistrza. Jej mieszkańcy pochodzili ze wsi lub z biednego pospólstwa, byli to prawie wyłącznie Polacy, z domieszką Żydów i Szkotów.

Stary Wałcz był bardziej zniemczony. Na przełomie XVI i XVII w. w regionie miała miejsce wtórna kolonizacja niemiecka. Dawna ludność pomorska częściowo wyginęła lub przenieśli się dalej na północ w okolice Jastrowia, gdzie przeważała jeszcze w końcu XVI w. Miasto objęte zostało falą reformacji. Spalony, w wyniku pożaru w 1590 r., drewniany kościół pw. św. Mikołaja, na nowo wzniesiony został przez Luteran. Reformacja sprowokowała liczne spory religijne. Starosta Gadomski do walki z protestantami zaprosił jezuitów. Osadził ich na plebanii i bogato uposażył, zapisując 400 złotych polskich czynszu oraz wolny połów w jeziorach i wyrąb drzewa w lasach starościńskich.

W pocz. XVII w. wzniesiono ratusz miejski pośrodku rynku (zniszczony w 1841 r.). Bardzo dobrze rozwijało się również Przedmieście. Gdy jego mieszkańców zdziesiątkowała zaraza, starosta Melchior Weyher w 1633 r. nadał mu pełne prawa miejskie, potwierdzone przez króla Władysława IV. Nowe miasto otrzymało m.in. prawo odbywania cotygodniowego targu w każdą sobotę. Wydanie tego przywileju przekształciło dotychczasowe Przedmieście w tzw. Nowe Miasto Wałcz, równe wobec prawa ze Starym Miastem.

W 1658 r. prawnie połączono Wałcz z Przedmieściem. Przed zjednoczeniem oba miasta pieczętowały swe dokumenty herbem przedstawiającym trzy odwrócone snopki na ozdobnej tarczy. Obecne godło miasta – na niebieskim tle złota korona, pod nią gwiazda oraz skrzyżowany srebrny miecz i złota palma – pochodzi z 1658 r. 17 września 2013 roku ówczesna Rada Miasta Wałcz do herbu dodała złotą wstęgę łączącą miecz i palmę. Na pieczęciach ma w otoku łaciński napis SIGILLUM CIVITATIS UNITAE WALCENSIS (pieczęć zjednoczonego miasta Wałcz), a w środku przy koronie (symbol niemieckiej nazwy miasta Krone) występują na zmianę dwa łacińskie napisy: IUSTITIA PURIFICAT (sprawiedliwość oczyszcza), bądź IUSTITIA PACIFICAT (sprawiedliwość przynosi pokój). Godło to przechodziło w XVIII w. różne drobne zmiany i uzupełnienia, ostatecznie utrwalił się wzór będący do dziś w użyciu.

W 1662 r. jezuita otworzył szkołę, później nazwaną Atenami Wałeckimi. W 1651 r. miasto ofiarowało zakonowi Górę Mniszą – wzniesienie w północno-zachodnim krańcu miasta, górujące nad jeziorem Raduń. Ponieważ początkowo jezuita nie chcieli zgodzić się na pewne warunki dołączone do tej darowizny, a potem nastąpiły niespokojne czasy wojny szwedzkiej, dopiero w 1662 r. przenieśli się do nowej siedziby i w tymże roku otworzyli szkołę. Na przeszkodzie dalszemu rozwojowi szkoły stało jednak niezbyt korzystne położenie, ponieważ Górę Mniszą oddzielał od śródmieścia szeroki pas mokradeł nad Młynówką. Uczniom i nauczycielom dokuczały zwłaszcza jesienne szarugi i wiosenne roztopy. W oparciu o ten argument zakonnicy rozpoczęli starania o powrót do miasta. W 1675 r. otrzymali obszar zwany Górą Rybią lub Burmistrzowską, w samym niemal centrum miasteczka został wzniesiony drewniany budynek kolegium oraz zabudowania mieszkalne i gospodarcze.

W 1676 r. miał miejsce pożar rynku. W 1703 r. poświęcono kościół pw. św. Mikołaja wzniesiony po spaleniu się poprzedniego. W tymże roku jezuici wybudowali nowy gmach szkoły – drewniany (w miejscu obecnego budynku Zespołu Szkół nr 1).

Podczas wojny północnej i przemarszu wojsk rosyjskich i szwedzkich w mieście wybuchła epidemia zarazy, która szczyt osiągnęła w latach 1709-1710. W Wałczu i okolicy zmarło około 2000 osób. Urząd grodzki przeniesiono czasowo do Dobina.

Podczas wojen szwedzkich (poł. XVII i pocz. XVIII w.) ponownie Wałcz ucierpiał. Pożary wojenne niszczyły drewnianą zabudowę, rekwizycje i kontrybucje oraz pospolite rabunki odbierały mieszkańcom majątki. Powodowane wojnami zarazy wyludniały miasto. Wałcz, wcześniej przeżywający okres świetności, teraz przypominał osiedle rolnicze. Głównym zajęciem ludności w XVIII w., obok uprawy roli było warzenie piwa. W 1733 r. miasto zniszczył pożar – spłonęła dzielnica żydowska i 70 domów wraz z plebanią.

W wyniku I rozbioru Polski w 1772 r. Wałcz przeszedł pod panowanie pruskie i został stolicą rozległego powiatu, obejmującego łącznie 11 miast (m.in. Chodzież, Czarnków, Piłę i Trzciankę). Kolejne pożary niszczyły miasto w 1775 r., 1779 r. W 1781 r. szkołę jezuicką przemianowano na Gimnazjum Królewskie, co ciekawe – z polskim językiem wykładowym. Nowy gmach gimnazjum wzniesiono w latach 1798-1805 – z inicjatywy wykładowcy i miejscowego proboszcza J. Dalskiego.

Po niszczących miasto pożarach w 1827 r. i 1836 r., w II poł. XIX w. – szczególnie po wygranej przez Prusy wojnie z Francją (1871 r.), w Wałczu podniósł się poziom cywilizacyjny. Pojawiły się wodociągi, gaz i prąd elektryczny, wybrukowano ulice, drewniane domy zastąpiono murowanymi, wprowadzono publiczny nadzór nad warunkami sanitarnymi, itp. Niewątpliwe zasługi w tej dziedzinie położył burmistrz Teodor Müller ze Szczecinka, którego kadencja przypadła na okres 1875-1919. W tym okresie powstała w mieście również większość budowli użytku publicznego. W 1853 r. zbudowano szpital na tzw. Polu Strączyńskim (rozbudowany w 1894 r. i 1904 r.), w 1865 r. – nowy kościół parafialny pw. św. Mikołaja, w miejscu XVII-wiecznej świątyni o konstrukcji szachulcowej, w 1886 r. – rzeźnię miejską, w 1890 r. – budynek obecnego ratusza w pierzei rynku, w 1864 r. - otwarto stację telegraficzną (z siecią poczty konnej Wałcz połączony już był w końcu XVIII w.). W 1852 r. miasto otrzymało oświetlenie naftowe (20 lamp), w 1881 r. uruchomiono pierwszą linię kolejową z Wałcza do Piły. W latach następnych zaczęły kursować pociągi do Kalisza Pomorskiego (1888 r.), Złocieńca (1899 r.), Krzyża (1904 r.) i Złotowa przez Ptuszę. W 1899 r. zainstalowano elektryczne oświetlenie ulic.

Liczba ludności wzrastała. W 1783 r. miasto liczyło 1448 mieszkańców, w 1804 r. – 2423, w 1849 r. – 4180, natomiast w 1910 r. już 7673. Wałcz wysunął się na czoło powiatu wałeckiego i rozwijał się najszybciej – za przyczyną centralnego położenia, jako stolicy powiatu i skupienia tu wszystkich urzędów i części sądów, kilku szkół oraz dużego garnizonu wojskowego.

W wyniku Traktatu Wersalskiego Wałcz pozostał w granicach Niemiec. Pocz. XX w. był nadal okresem przyspieszonego rozwoju miasta. Inwestowano w oświatę, kulturę i sport. Rozwijano garnizon wojskowy; w latach 20. XX w. zbudowano kolejne koszary – dla pułku artylerii konnej, zaś od 1934 r. rozpoczęto budowę umocnień wojskowych Wału Pomorskiego, który tworzyć miał – wraz z Międzyrzeckim Rejonem Umocnionym i linią Odry – wschodni system umocnień Niemiec chroniący przed uderzeniem wojsk polskich.

W okresie II wojny światowej na terenie Wałcza zorganizowano oddziały robocze jeńców francuskich, polskich, sowieckich, brytyjskich i obóz pracy przymusowej. W lutym 1945 r. walki o przełamanie Wału Pomorskiego toczyła tu pierwsza armia WP i wojska radzieckie. Wałcz został zniszczony w około 40%, ale był znacznie wyludniony. Pozostało kilka polskojęzycznych rodzin autochtonicznych i niewiele rodzin niemieckich. Pozostałych Niemcy ewakuowali już w styczniu i lutym 1945 r.

Przed polskimi władzami stanął problem zasiedlenia regionu i uruchomienia gospodarki. Do miasta ściągali osadnicy zarówno z terenów niedalekiej wielkopolski, jak i z kresów wschodnich. Ci ostatni przyjeżdżali w dużych, zorganizowanych transportach repatriacyjnych i oni w pierwszych latach, po wojnie stanowili większość społeczności lokalnej. Pierwszy transport repatriantów przybył w kwietniu 1945 r., a pod koniec 1945 r. w Wałczu mieszkało już 1247 osób. W kwietniu uruchomiono zasilanie miasta energią elektryczną, w lipcu –

młyny, gazownie i regularne połączenia kolejowe z Piłą. Rozpoczął pracę bank. We wrześniu odbyły się pierwsze nabory do szkół podstawowych oraz średnich (Liceum Ogólnokształcące i Technikum Rolnicze). Miasto rozpoczęło normalne funkcjonowanie.

Kolejne lata to intensywny rozwój miasta i znaczący wzrost liczby mieszkańców. Wróciła jego pierwotna funkcja – lokalnego centrum życia administracyjnego, gospodarczego i kulturalnego, ale także znaczącego garnizonu wojskowego. Ten stan i trend rozwojowy utrzymywał się do końca lat 70. XX w. Miasto znacznie się rozrosło, przybyło zakładów produkcyjnych, usługowych, szkół, instytucji kultury. W sposób znaczący nie rozwinął się jednak żaden przemysł. Dominowały zakłady obsługi rolnictwa, budownictwa i komunikacji. Przemiany polityczne, a co za tym idzie i gospodarcze lat 80. odbiły się bardzo niekorzystnie na gospodarce Wałcza. Kiedy na początku lat 90. XX w. w powiecie upadły gospodarstwa wielkotowarowe (PGR i RSP), w mieście masowo zaczęły padać zakłady zaopatrzenia rolnictwa, przetwórstwa i budownictwa rolnego. Druga połowa lat 90. okazała się pomyślniejsza. Znacząco został opanowany trend spadkowy, zaczęły powstawać nowe, niejednokrotnie duże zakłady przemysłowe z udziałem kapitału zagranicznego: austriackiego, holenderskiego, niemieckiego, kanadyjskiego. Umocnił się garnizon też wojskowy. Obok istniejącej już brygady łączności powstała brygada zmechanizowana. Wzrosła siła nabywczą społeczeństwa, mocno rozwinął się handel. Znacząco spadło bezrobocie. Liczba ludności w mieście zbliżyła się do 28 tysięcy mieszkańców.

Dzisiejszy Wałcz to znaczący na Pomorzu Zachodnim ośrodek życia gospodarczego, kulturalnego, oświatowego i sportowego. Po Szczecinie, Koszalinie jest trzecim ośrodkiem akademickim w regionie. Działa tu Akademia Nauk Stosowanych, a także 5 zespołów szkół średnich, cztery szkoły podstawowe. Łącznie ponad osiem tysięcy młodzieży i dzieci korzysta z różnych form edukacyjnych w systemie dziennym i znaczna liczba w systemie wieczorowym i zaocznym. Mimo różnych perturbacji przełomu XX i XXI w. wciąż egzystuje tu duży garnizon wojskowy. Dobrze rozwinięta jest administracja samorządowa. Miasto jest siedzibą starostwa, urzędu miasta, urzędu gminy. Wraz z jednostkami organizacyjnymi samorządy są największym pracodawcą w mieście.

5.2.3. Rozwój przestrzenny miasta³

Wybór miejsca na zbudowanie miasta Wałcz dokonany został niezwykle starannie. Zbudowano je na wzgórzu, z natury trudno dostępnym i obronnym, na wąskim przesmyku między jeziorami Raduńskim i Zamkowym. Od północnego-zachodu wzgórze otoczone było Jeziorem Raduńskim, którego poziom był wyższy od obecnego o około 2 m, (w XIX w. dwukrotnie obniżono jego taflę). Od południowego-wschodu dostępu do miasta broniło Jezioro Zamkowe. W najwęższym miejscu między jeziorami istniało kiedyś połączenie funkcjonujące jako fosa – do dziś jest tu wyraźne obniżenie terenu. Na północ od wzgórza rozciągała się bagnista dolinka, którą płynie obecnie odpływ z Jeziora Raduńskiego – Pilca (Żydówka). Pierwotnie skręcał on na południe, gdzie dołączał do niego odpływ z Jeziora Zamkowego, następnie szerokim łukiem płynął na północ i wpadał do rzeki Piławki. W tych naturalnie zakreślonych granicach ulokowało się średniowieczne miasto Wałcz.

Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi miasta był szlak handlowy ze wschodu na zachód, przechodzący przez wzgórze. Do jego przebiegu nawiązywał plan miasta. Rozplanowanie przestrzenne średniowiecznego miasta wykazuje dużą zależność od warunków terenowych wzgórza. Tym tłumaczą się krzywizny w biegu ulic. Powstał pierścieniowy układ przestrzenny z centralnie usytuowanym prostokątnym rynkiem, przez którego południową część przechodził wspomniany szlak. Pośrodku rynku stanął ratusz. W południowej pierzei usytuowany był kościół. Stał on zapewne wkrótce po lokacji miasta w 1303 r. Do połowy XIX w. kościół był budowlą drewnianą, zapewne kilkakrotnie w ciągu wieków zmienianą. Zachowane wzmianki źródłowe wspominają o bramie Wysokiej – po zachodniej stronie miasta oraz o bramie Młyńskiej – na wschód. Pierwsza stała zapewne w pobliżu połączenia obu jezior. Brama Młyńska natomiast znajdowała się prawdopodobnie

³ Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz, Wałcz 2012, s. 44-48

w pobliżu dzisiejszego budynku Liceum Ogólnokształcącego, na skrzyżowaniu obecnych ulic Kościuszkowców i Kilińszczaków. Obwarowania miasta dopełniały palisady i wspomniana już fosa.

Zamek średniowieczny, którego ruiny przetrwały do końca XVIII w., stał u nasady półwyspu nad jeziorem Zamkowym, prawdopodobnie w okolicy obecnego budynku sądu. Brak dokładnych badań terenowych uniemożliwia dokładną jego lokalizację.

Na przestrzeni XVI w. Wałcz znacznie się rozwinął. Założone w końcu XVI w. Przedmieście, od 1633 r. nazywane Nowym Miastem, sytuowało się na wschód od Starego Miasta, wzdłuż głównego szlaku komunikacyjnego, za mostem zwodzonym w miejscu obecnego skrzyżowania ulic Kościuszkowców i Kilińszczaków. Jego zabudowa rozprzestrzeniała się wzdłuż tych ulic oraz wzdłuż obecnych ulic Tęczowej, Złotej i Pocztovej. W kierunku północnym zabudowa układała się w zaczątek nowych ulic. Była tu dzielnica żydowska (dziś ul. Tęczowa), z synagogą i cmentarzem. Na północny - zachód znajdował się folwark jezuicki oraz należące do niego pola. Nowe Miasto – w okresie największego swego rozkwitu w XVII w. zamieszkałe było głównie przez rzemieślników – wyrosło z osady półwiejskiej; do każdego domu przylegała obszerna działka ziemi.

Zabudowania Nowego Miasta kończyły się u rozwidlenia dróg do Jastrowia i Piły (okolice obecnego kina przy ul. Południowej). Dalej na północ, wzdłuż dzisiejszej ul. Kościuszki stały jedynie stodoły oraz ciągnęły się mieszczańskie ogrody.

Droga z Nowego Miasta, przez zwodzony mostek u styku Pilcy (Żydówki) z Jeziorem Zamkowym (obecnie ul. Pocztovej), wiodła na teren folwarku starościńskiego na półwyspie. Teren był tu podmokły. Oprócz zabudowań folwarcznych, u nasady półwyspu, tuż nad brzegiem jeziora wznosił się stary spichlerz solny (okolica dzisiejszego kościoła pw. św. Antoniego).

W XVIII w. nie istniała już fosa (połączenie między jeziorami), a w obniżeniu terenu kończyły się zabudowania miasta. Dalej – do rozwidlenia dróg do Chwiramu i Człopy (okolica dzisiejszego szpitala) stały stodoły. Miejsce to zwano Polem Strączyńskim. Stodołami obudowana była też obecna ul. Okulickiego i jej bocznice – do rozwidlenia na drogi w kierunku Kłębowca i Mirosławca. Po obu stronach drogi ciągnęły się też ogrody. Na Górze Mniszej przylegającej do jeziora Raduń (w początkach XVII w. należącej do Jezuitów), w II poł. XVIII w. powstał cmentarz, podzielony na dwie równe części; na jednej chowano Polaków, a na drugim – Niemców.

W XVIII w. środkiem wielobocznego Starego Miasta był rynek. W jego centrum stał piętrowy, drewniany ratusz z wieżą zegarową, zbudowany po 1683 r. Po zajęciu Wałcza przez wojska pruskie w ratuszu urządzono kaplicę protestancką. Z rynku wychodziły wszystkie istniejące do dziś ulice. Stare Miasto przecinała główna, istniejąca od początku istnienia osady, arteria przelotowa – dzisiejsza ulica Kilińszczaków – dzieląc je na dwie prawie równe części.

W części północnej najokazalszą po ratuszu budowlą było drewniane kolegium jezuickie, wzniesione w 1703 r., otoczone obszernym placem obsadzonym drzewami. Stało tu też kilka budynków gospodarczych. Po stronie południowej, na przedłużeniu rynku znajdował się plac kościelny z kościołem parafialnym, zbudowanym z drewna około 1624 r. Za kościołem znajdował się dom wikariuszy i nauczycieli szkolnych oraz plebania.

Mimo, iż miasto miało dość ścisłą zabudowę, wiele placów budowlanych było pustych – widoczny znak pożarów. W 1772 r. liczono takich pustych placów 61 na ogólną liczbę 205, a ludność miasta wynosiła w tym czasie 1155. Do końca XVIII w. Wałcz był miastem wyłącznie drewnianym. Z drewna były ratusz, kościół i urząd starościński. Drewniane domy kryte były gontem lub słomą. Przy takim sposobie budowania nie dziwi wielka liczba pożarów (w latach – 1378, 1407, 1577, 1584, 1621, 1676, 1706, 1711, 1733, 1779, 1824, 1827, 1836).

W 1798 r. zburzono drewniany budynek Kolegium Jezuickiego i rozpoczęto budowę murowanego. Gmach wznoszono kilka lat, jeszcze w 1803 r. nie był wykończony. Znalazło się w nim 12 dużych i parę mniejszych pomieszczeń oraz kaplica. W latach 1880-1881 poszerzono okna i dodano aulę. Była to pierwsza murowana budowla, stanowiąca dominantę architektoniczną w zabudowie miasta.

Kolejną inwestycją była budowa siedziby magistratu, po pożarze ratusza w 1841 r. Nowy ratusz wzniesiono we wschodniej pierzei rynku, w narożniku dzisiejszej ul. Kilińszczaków. Zbyt słabe fundamenty budynku wymusiły jego rozbiórkę. Obecny ratusz - siedziba Urzędu Miasta powstał w 1890 r.

Na planie miasta z 1810 r. nadal widoczny jest podział na Stare i Nowe Miasto. Obie części oddzielały dwa równoległe koryta Pilcy (Żydówki) stanowiącej północną granicę Starego Miasta. Dalej rzeka skręcała na południe, otaczając posesję Kolegium Jezuickiego i dochodząc nieomal do Jeziora Zamkowego wracała na północ. Ze Starego do Nowego Miasta wiódł most – w tym czasie już nie zwodzony, a między korytami Pilcy (Żydówki) biegła droga, zwana Ścieżką Poetów. Obniżenie lustra wody w jeziorze w 1865 r. pozwoliło uregulować brzegi Pilcy (Żydówki), osuszyć plac przed obecnym budynkiem Zespołu Szkół Zawodowych, założyć skwer i promenadę. Pilcę (Żydówkę), przecinającą dotąd miasto na dwie części (Stare i Nowe Miasto), skierowano na północny-wschód, zasypano jej koryto i na jego miejscu oraz dawnej „Ścieżki Poetów” wytyczono obecną ul. Kościuszkowców. Ustupująca woda jeziora odsłoniła skrawek wybrzeża, na którym później założono aleję spacerową do Bukowiny. Zagospodarowaniem Bukowiny interesował się magistrat od 1852 r., kiedy przewidziano pewną sumę na zakładanie w tym lasku, drózek i plantacji. Kilka lat później powstała tu pierwsza gospoda, w 1897 r. otwarto muszlę koncertową.

W 1853 r. na Polu Strączyńskim przed Wysoką Bramą (obecnie ul. Zdobywców Wału Pomorskiego) wzniesiono szpital. W 1894 r. dobudowano mały szpitalik zakaźny. W 1904 r. wzniesiono dzisiejsze skrzydło zachodnie.

Na początku XX w. szkoły ewangelicka i katolicka mieściły się w zrujnowanym budynku, a żydowska w domu prywatnym. Z inicjatywy burmistrza Müllera, wzniesiono nowy gmach szkolny (1905 r.) – na placu należącym częściowo do byłego cmentarza (ob. ul. Konopnickiej). Powstały też: seminarium nauczycielskie (lata 1887-1905) i szkoła budowlana (lata 1870-1904). Średnią szkołę rolniczą przeniesiono w 1926 r. do nowego gmachu przy ul. Południowej.

Od 1875 r. magistrat wykupywał tereny śródmieścia zabudowanego szopami i stodołami. Brukowano też ulice. Pierwsze chodniki z krawężnikami pojawiły się w 1884 r. Miasto rozbudowywało się na północ, w kierunku rozwidlenia dróg do Kłębowca i Mirosławca oraz na północny-wschód. Przed 1914 r. zbudowano koszary dla nowego garnizonu piechoty (obecnie rejon ulic Marszałka J. Piłsudskiego i Wroniej).

W dwudziestoleciu międzywojennym rozszerzono i zmodernizowano istniejącą sieć wodociągową, kanalizacyjną i elektryczną. Ulice otrzymały nowe brukowane nawierzchnie. Ludność miasta wzrosła o ok. 3000, co spowodowało ostry kryzys mieszkaniowy. Prócz budownictwa prywatnego, obejmującego głównie północno - wschodnie peryferia miasta (w kierunku linii kolejowej i dworca), oraz wojskowego (w 1935 r. osadzono silny garnizon), domy mieszkalne wznoszone były także przez spółdzielnie mieszkaniowe oraz zarząd powiatowy i miejski. Władze udzielały kredytów na budowę osiedli mieszkaniowych. Nowe kolonie domów jednorodzinnych i wielorodzinnych powstawały przy szosach wylotowych w stronę Mirosławca i Kłębowca. W 1936 r. zaczęto budowę osiedla między dworcem Raduńskim a Szosą Mirosławiecką, planowanego na 1000 mieszkańców.

5.3. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne miasta Wałcza

Krajobraz kulturowy miasta ukształtowany został w oparciu o następujące uwarunkowania, mające wpływ jego kształt i aktywność społeczną regionu w czasach historycznych:

- dosyć późne stałe osadnictwo,
- naturalne walory obronne terenu,
- lokalizacja przy szlaku handlowym,
- położenie w strefie przygranicznej,
- stosunkowo niewielkie zniszczenia wojenne.

Aktywność ekonomiczna regionu i pozostała działalność jego mieszkańców pozostawały i pozostają w ścisłym związku z jego walorami terenowymi i położeniem politycznym.

5.3.1. Historyczne układy przestrzenne

• Układ urbanistyczny miasta⁴

Pruski plan z 1810 r. oddaje średniowieczny układ ulic Wałcza. Usytuowanie kościoła farnego w pierzei rynku (plac Wolności) charakterystyczne jest dla miast lokowanych pod panowaniem Brandenburgii. Wg H. Müncha rozplanowanie Wałcza wzorowane jest na Lubece i Freiburgu. Ten układ widoczny jest do dziś. Wydłużony rynek z kościołem usytuowany jest poprzecznie w stosunku do całości miasta i przechodzącego przez nie traktu. Dobrze zachowany jest najstarszy, pierścieniowy układ zabudowy, wykazujący dużą zależność od warunków terenowych. Czytelny jest też historyczny układ bloków urbanistycznych o różnych wielkościach i kształtach.

Historyczna zabudowa centrum miasta zachowana jest fragmentarycznie. W latach 70. XX w. dokonano szeregu przekształceń architektonicznych, wznosząc w miejscu dawnych obiektów nowe, nieuwzględniające skali i charakteru otaczającej zabudowy. Powstały w tym czasie m.in. obiekty handlowe przy ul. Kilińszczaków, wyraźnie dysharmonijne w stosunku do istniejących.

Mimo częściowych wyburzeń, zespół staromiejski z najważniejszymi akcentami wysokościowymi zachował się. Dominantami architektonicznymi miasta są: kościół pw. św. Mikołaja i kościół pw. św. Antoniego. Najlepsze miejsce ekspozycji staromiejskiej panoramy miasta znajduje się w rejonie ośrodków sportowych nad jeziorem Raduń i nad Jeziorem Zamkowym. Najważniejszą oś perspektywną starego miasta stanowi historyczny trakt – obecna ul. Kilińszczaków. Dominantą architektoniczną w tym rejonie jest gmach dawnego gimnazjum Jezuitów.

W zabudowie współczesnego Wałcza zachowały się również osiedla zabudowy jednorodzinnej z lat 30. XX w., usytuowane za linią kolejową w kierunku północnym. Jednorodne w swym charakterze jednorodzinne domy, zachowane często wraz z towarzyszącym budynkiem gospodarczym tworzą spójną architektonicznie zabudowę mieszkalną.

• Parki

Park miejski Bukowina, w zarządzie miasta, o pow. 21,29 ha, 2 poł. XIX-XX w. Park o leśnym charakterze z cennym drzewostanem, w skład którego wchodzi okazałe buki zwyczajne, jesiony wyniosłe, klony zwyczajne, graby zwyczajne i dęby szypułkowe. Ponadto na terenie parku występują stanowiska roślin chronionych: bluszczu pospolitego, konwalii majowej, cisów pospolitych i inne.

Park dworski przy osiedlu Chrzęstkowo, XIX/XX w., wpisany do rejestru zabytków. Obiekt całkowicie utracił swój charakter, jedyną pozostałością są drzewa objęte ochroną pomnikową.

⁴ Studium uwarunkowań ..., op. cit. s. 51-52

• Cmentarze

Cmentarze – jako przestrzenie ukształtowane wg reguł kulturowych związanych z religią i tradycją grzebania zmarłych, często opatrzone cennymi zabytkami sztuki sepulkralnej, z zachowanym układem alejek i ścieżek cmentarnych, w otoczeniu starodrzewu, stanowią ważny element dziedzictwa kulturowego. Również cmentarze nieczynne. Obiekty te należy pielęgnować i eksponować w krajobrazie miejscowości. Niezależnie od stanu zachowania cmentarze powinny być oznakowane tablicami informacyjnymi. Są też cenne pod względem przyrodniczym - są ostojami występowania wielu gatunków roślin będących przedmiotem ochrony.

Cmentarz ewangelicki, ob. parafialny cmentarz prawosławny pw. Świętej Trójcy, ul. Kujawska, założony w ok. 1 poł. XIX w. Początkowo o obszarze ok. 80 arów, podzielony na cztery kwatery za pomocą alei lipowej i dębowej. W 4 ćw. XIX w. powiększony do 2,7 ha. W 1876 r., z fundacji Marii von Helke, wzniesiono kaplicę cmentarną o kształcie rotundy i ogrodzenie ceglane z neogotycką bramą. Północna część cmentarza - niewykorzystana, przyjęła postać parku.

Po II wojnie światowej cmentarz użytkowany był przez katolików i prawosławnych. Kaplica – obecnie cerkiew i przyległa część cmentarza, należy do parafii Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego pw. Trójcy św. w Wałczu. Pozostała część cmentarza podlegała parafii rzymsko-katolickiej pw. św. Mikołaja, zamknięta została dla pochówków w 1964 r. Ewangelickie nagrobki zachowały się na części prawosławnej – w różnym stopniu zachowania, zróżnicowanych stylistycznie i artystycznie. Najstarszy pochodzi z 1891 r.

Cmentarz katolicki, Al. Zdobywców Wału Pomorskiego, założony w 2 poł. XIX w. przez parafię pw. św. Mikołaja. Pierwotnie zajmował ok. 60 arów, miał kształt prostokąta i regularny podział na kwatery. Aleje lipowe dzieliły cmentarz na cztery równe części. Najstarszym zachowanym obiektem jest kapliczka z kompozycją figuralną Ukrzyżowania Pańskiego z 1887 r.

W końcu XIX w. cmentarz został powiększony na północny-zachód i południe – uzyskał formę trapezu z prostokątnym występnym od południa. Od strony ulicy wzniesiono ceglane ogrodzenie z neogotycką bramą: ostrołuczna brama wjazdowa flankowana jest parą bramek z ostrołuczными tympanonami oraz odcinkami muru rozczłonkowanego arkadowymi blendami zestawionymi w triforia, zwieńczonego ażurową attyką z ostrołucznych arkadek. Przypory rozgraniczające poszczególne części zwieńczone są prostymi pinaklami.

Cmentarz został zamknięty w 1963 r. Zachował regularny układ i rzędowe rozmieszczenie nagrobków. Zachowały się niemal wszystkie nagrobki o bardzo zróżnicowanych formach. Na uwagę zasługuje nagrobek Antoniego i Marii Łowińskich z 1898 r., z czarnego, polerowanego kamienia na cokole z drapowanego piaskowca. Profesor Antoni Łowiński był ostatnim polskim dyrektorem gimnazjum (lata 1866-1890). W starodrzewie gatunki drzew liściastych, głównie lipy, jesiony, graby i klony z domieszką drzew iglastych: świerków i żywotników.

Cmentarz wojenny na Bukowinie, założony w 1949 r. w celu zgromadzenia w jednym miejscu pochówków polskich i radzieckich żołnierzy poległych na terenie powiatu wałeckiego w II wojnie światowej. Pierwsza ekshumacja miała miejsce dnia 2 grudnia 1949 r. na ówczesnym Cmentarzu Wojskowym przy ul. Bohaterów (obecnie Aleja Tysiąclecia). Kilkadziesiąt zbiorowych mogił rozmieszczono amfiteatralnie na powierzchni 8625 m², wokół podwyższenia z obeliskiem. W pobliżu ustawiono dwa krzyże – katolicki i prawosławny. Na płycie głównej znalazły się urny z ziemią z pól bitewnych, zaś u wejścia na cmentarz stoi pomnik ku czci żołnierzy walczących o zdobycie Wału Pomorskiego, projekt Edmunda Majkowskiego, wykonany przez Bronisława Chromego. Oficjalnie cmentarz został otwarty dnia 31 października 1962 r. Obecnie do tradycji należą uroczystości na cmentarzu wojennym z okazji rocznicy wybuchu II wojny światowej, rocznicy przełamania Wału Pomorskiego i rocznicy zakończenia II wojny światowej.

Cmentarz ewangelicki, obecnie miejsce pocmentarne przy ul. M. Konopnickiej. Założony na początku XIX w., obecnie stanowi teren boiska Szkoły Podstawowej.

Cmentarz żydowski usytuowany był przy **obecnym Placu Zesłańców Sybiru i budynku Wałęckiego Centrum Kultury**. Układ kwater, nagrobków i mogił jest całkowicie nieczytelny; z drzewostanu pozostał fragment alei lipowej jak również zachowała się część muru cmentarnego widoczny od wschodniej strony parkingu przy Wałęckim Centrum Kultury. Na terenie cmentarza, w latach PRL wybudowano Wałęckie Centrum Kultury. Założony w I poł. XIX w., na działce o pow. 0,75 ha. Nekropolia została zniszczona w 1938 r. W 1945 r. zachowała szczątkową postać. Rozbite nagrobki wykorzystano po wojnie do umocnień brzegów jeziora Raduń. Część całych płyt – prawdopodobnie z ekshumacją – została przeniesiona na stary cmentarz ewangelicki. Dwie całe macewy znajdują się w Muzeum Ziemi Wałęckiej. W 2011 r., podczas przebudowy nabrzeża jeziora Raduń znaleziono fragmenty macew, które zostały zabezpieczone w muzeum.

5.3.2. Architektura i budownictwo

5.3.2.1. Kościoły

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja, Plac Wolności

Zdjęcie nr 1. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja, Plac Wolności

Kościół wzniesiony w latach 1863-1865, neogotycki. Parafia erygowana w 1303 r. i ponownie w 1602 r. Pierwszy kościół spłonął w 1378 r. Jak wyglądał kolejny budynek nie wiadomo.

Obecny kościół jest orientowany z przesunięciem osi w kierunku południowym. Wzniesiony na fundamencie z bloków kamiennych, ściany murowane z cegły ceramicznej. Budynek na rzucie krzyża łacińskiego, jednonawowy, z czteroprzęsłową nawą i transeptem, poligonalnie zamkniętym prezbiterium i wieżą w fasadzie. Po bokach prezbiterium i wieży – aneksy. Ściany zewnętrzne ceglane, z trójjuskowymi szkarpami, zdobione ceglany fryzem arkadkowym poniżej gzymsu wieńczącego; fasada i ściany wieży rozczłonkowane smukłymi blendami. Wnętrze sklepienie krzyżowo-żebrowe, w kruchcie – sklepienie krzyżowe.

Kościół ewangelicki, obecnie katolicki pw. św. Antoniego, ul. Sądowa 4

Zdjęcia nr 2, 3. Kościół ewangelicki, katolicki pw. św. Antoniego, ul. Sądowa 4, źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Parafia_%C5%9Bw._Antoniego_w_Wa%C5%82czu

Kościół wzniesiony w latach 1902-1907, neogotycki. Parafia ewangelicka utworzona w 1793 r. – nabożeństwa odbywały się na piętze ratusza. Nowy kościół wybudowano w 1824 r., gdy okazał się zbyt ciasny, dwukrotnie wznoszono nową świątynię: w 1843 r. i obecny – w latach 1902-1907. Po wojnie przejęty przez katolików; wraz z nowymi parafianami pojawił się w kościele cudowny obraz św. Antoniego, w srebrnej koszulce, pochodzący z XVIII w.

Kościół murowany z cegły ceramicznej. Orientowany, wzniesiony na rzucie krzyża: trójnawowy z kondygnacją empor nad nawami bocznymi i szerokim transeptem. Od wschodu krótkie, prostokątne prezbiterium ujęte aneksami zakrystii, od zachodu – czterokondygnacyjna wieża nakryta ostrosłupowym hełmem. W narożach między ścianami transeptu i nawy – ćwierć cylindryczne bryły klatek schodowych wiodących na empory, nakryte stożkowymi hełmami. W południowej elewacji wieży – wąska klatka schodowa na rzucie odcinka koła. Bryła kościoła opięta szkarpami. Okna – ostrołuczne biforia i triforia – osadzone w ostrołucznych, płytkich, tynkowanych blendach. Detal skupiony w szczytach transeptu i fasady – w formie fryzów z półkolistych, tynkowanych blend; w szczytach transeptu dodatkowo trójstrefowe tynkowane blendy z ceglany laskowaniem.

Wnętrze rozczłonkowane ceglany filarami, w partii empor przechodzącymi w kolumny, dźwigające ceglane, ostrołuczne archiwolty łuków wydzielających empory. Nawa nakryta drewnianym stropem bezkowym o profilowanych krawędziach belek, zdobione malowaną dekoracją roślinną i geometryczną. Prezbiterium nakryte sklepieniem gwiazdzistym.

Ewangelicka kaplica cmentarna, obecnie cerkiew prawosławna pw. Świętej Trójcy, ul. Kujawska

Zdjęcie nr 4. Ewangelicka kaplica cmentarna, obecnie cerkiew prawosławna pw. Świętej Trójcy, ul. Kujawska, źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Cerkiew_%C5%9Awi%C4%99tej_Tr%C3%B3jcy_w_Wa%C5%82czu

Eklektyczna kaplica wzniesiona w 1876 r., z fundacji Marii von Helke. W 1947 r. przystosowana do funkcji cerkwi.

Kaplica w formie rotundy na rzucie podwójnego kola: dwukondygnacyjna część środkowa nakryta stromym dachem ostrosłupowym, ujęta jest parterowym obejściem nakrytym pulpitowo. Elewacja ceglana, otwory okienne zamknięte łukiem okrągłym, w dolnej kondygnacji zsunięte parami, w górnej – zestawione po trzy, rozdzielone lizenami. Kondygnacje zwieńczone gzymsami kroksztynowymi, w górnej – na osiach lizen – konsole z podwieszoną dekoracją. Portal ujmujący arkadowe wejście – wysunięty, zamknięty łukiem Tudorów, zdobiony rozetkami i pasem fryzu z półkolistych blend.

W 1948 r. zamontowano wystrój cerkwi uzupełniany w następnych latach. W XX w. wprowadzono ikonostas z XVIII w., pozyskany z rozbiórki cerkwi w Trześciance oraz ikony z tego okresu i ewangeliarz z XIX w.

Ewangelicka kaplica szpitalna, obecnie kościół grekokatolicki pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego, ul. 12-go Lutego

Zdjęcie nr 5. Ewangelicka kaplica szpitalna, obecnie kościół grekokatolicki pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego, ul. 12-go Lutego

Wzniesiony w latach 1923-1924, eklektyczny z przewagą elementów neoromańskich. Na ścianie wschodniej kościoła wmurowano płaskorzeźbę z lat 20. XX w. – dla upamiętnienia poległych w czasie I wojny światowej (Chrystus pocieszający młodą kobietę z dzieckiem – wdowę po żołnierzu). Pierwotnie na ścianie budynku umieszczone były też nazwiska poległych na frontach I wojny światowej. Po II wojnie światowej

budynek był wykorzystywany jako kościół pomocniczy parafii pw. św. Mikołaja, od 1959 r. był udostępniany grekokatolikom, zaś w 1994 r. przekazano go w użytkowanie grekokatolikom.

Budynek na rzucie prostokąta, z półkolistą apsydą. W południowej części nawy przedsionek ze schodami prowadzącymi na emporę, otwarty na nawę szeroką arkadą zamkniętą łukiem koszowym. Po przeciwnej stronie koszowy łuk tęczy. Wnętrze salowe, przed prezbiterium współczesny (1996 r.) ikonostas, projektu Walentyny Biriukowicz z Akademii Sztuk Pięknych z Kijowa. Stolarka bogata w detale snycerskie, wykonana przez Zbigniewa Marusa ze Starego Chwalimia k/Barwic.

5.3.2.2.Rezydencje

Dwór, obecnie Muzeum Ziemi Wałeckiej, ul. Pocztowa 14

Zdjęcie nr 6. Dwór, obecnie Muzeum Ziemi Wałeckiej, ul. Pocztowa 14, źródło: https://eturystyka.wzp.pl/Spedzaj_czas-Kulturalnie-Galerie/a,3743

Budynek pochodzi z końca XVIII w., klasycyzm. Podpiwniczony, parterowy budynek nakryty naczółkowym dachem, rozcłonkowanym oknami powiekowymi. Na osi fasady prostokątna wnęka, osłonięta prostokątnym portykiem kolumnowym – kolumny jońskie.

Willa, ul Dąbrowskiego 18

Zdjęcie nr 7. Willa, ul Dąbrowskiego 18

Budynek pochodzi z lat 20./30. XX w. Murowany, podpiwniczony, dwukondygnacyjny, o bryle rozczłonkowanej ryzalitami, aneksami i tarasami wpartymi na filarach – w elewacjach krótszych. Dach korpusu czterospadowy.

Elewacja frontowa nawiązuje do rozwiązań klasycznych: symetryczna, z trójosiowym ryzalitem zwieńczonym trójkątnym szczytem – na osi; osie okienne ryzalitu rozdzielone kanelowanymi kolumnami jońskimi w wielkim porządku.

Naroża ściany ryzalitu ujęte boniowanymi lizenami, partia cokołowa wydzielona gzymsem, górna kondygnacja wydzielona wąskim gzymsem kordonowym i wyładowanym gzymsem podokiennym. Okna parteru wysokie, zamknięte łukiem okrągłym, okna piętra prostokątne, wszystkie w profilowanych opaskach. Pod oknami – płyciny podokienne. Wieńcząca partia ściany i szczyt ryzalitu wydzielone wyładowanym, szerokim gzymsem o motywach roślinnych.

Budynek mieszkalny, obecnie Dom Pomocy Społecznej, ul. Orla 35

Zdjęcie nr 8. Budynek mieszkalny, obecnie Dom Pomocy Społecznej, ul. Orla 35, źródło: <http://www.powiatwalecki.com.pl/index3.php?go=211>

Zespół stanowi zawarty kompleks 3 budynków: budynek administracyjno-mieszkalny połączony łącznikiem z nowo wybudowanym budynkiem, w którym znajduje się pomieszczenie terapii zajęciowej oraz wolno stojący budynek pralni. Najbliższe otoczenie stanowi część rekreacyjna, z alejkami spacerowymi wśród drzew i krzewów, ławeczkami oraz altanką.

Budynek administracyjno-mieszkalny na rzucie litery T, podpiwniczony, dwukondygnacyjny z trójkondygnacyjnym, wąskim aneksem w elewacji szczytowej północno-zachodniej. Dachy mansardowe, aneks nakryty dwuspadowo. Ściany murowane, tynkowane, cokół licowany kamieniem. Gładkie elewacje rozczłonkowane prostokątnymi i odcinkowo zamkniętymi otworami okien osadzonych na gzymsach parapetowych, w węgarach malowanych na kontrastowy kolor. Pod oknami piętra – płaskie płyciny podokienne. Otwór drzwi ujęty w lizeny, zamknięty szerokim gzymsem na łuku wklęsło-wypukłym, z owalnym nadświetlem ramowanym rozbudowaną dekoracją o motywach roślinnych.

5.3.2.3. Budowle użyteczności publicznej

Kolegium Jezuickie („Ateny Waleckie”), obecnie Zespół Szkół Nr 1, ul. Kilińszczaków 59

Zdjęcie nr 9. Kolegium Jezuickie („Ateny Waleckie”), obecnie Zespół Szkół Nr 1, ul. Kilińszczaków 59

Budynek wzniesiony na miejscu starszego w latach 1798-1805 w skromnym stylu klasycystycznym, przebudowany w 2 poł. XIX w., przez kolejne remonty częściowo pozbawiony pierwotnego wystroju architektonicznego. Okres największej świetności instytucji przypada na przełom XVII/XVIII w., kiedy uczyło się tutaj około 200 uczniów, a ze względu na wysoki poziom nauczania kolegium wybierała nawet protestancka młodzież z ościennej Brandenburgii. W 1781 r. przekształcone w gimnazjum królewskie. W lipcu 1945 r. w budynku otworzono gimnazjum i liceum polskie. Od 1977 r. mieści się tutaj również Szkoła Mistrzostwa Sportowego.

Dwukondygnacyjny budynek na rzucie litery L, nakryty naczółkowym dachem, z hełmem pośrodku kalenicy. W szerokofrontowej fasadzie pary osi skrajnych wyróżnione są boniowanymi listwami. Pośrodku fasady trójosiowy pseudoryzalit, w partii dachu zaakcentowany trójkątnym szczytem. Prostokątne okna osadzone na gzymsach parapetowych, ramowane profilowanymi opaskami. Drzwi ramowane boniowaną opaską. Detale wypracowane w tynku.

Spichlerz (nazwa zwyczajowa), obecnie dom mieszkalny, ul. Kilińszczaków 57

Zdjęcie nr 10. Spichlerz (nazwa zwyczajowa), obecnie dom mieszkalny, ul. Kilińszczaków 57, źródło Urząd Miasta w Wałczu

Budynek wzniesiony w 1860 r., jako mieszkanie szkolnego woźnego kolegium jezuickiego i stajnia. W końcu XIX w. przebudowany: powiększono część mieszkalną, a stajnię w północno-zachodniej części – przekształcono w pomieszczenie gospodarcze; remontowany na przełomie lat 60. i 70. XX w.

Budynek parterowy, nakryty dwuspadowym dachem z lukarnami na połaci frontowej, murowany z cegły ceramicznej, na kamiennych fundamentach, nakryty dwuspadowym dachem. Okna i drzwi zamknięte łukiem okrągłym, z nadświetleniem o promienistym układzie szprosów.

Ratusz, Plac Wolności 1

Zdjęcie nr 11. Ratusz, Plac Wolności 1

Zbudowany w latach 1888-1890, według projektu Alberta Schura. W 1937 r. rozbudowano budynek dodając nowe skrzydło. Eklektyczny z elementami neorenesansu i neoklasycyzmu.

Budynek na rzucie litery L, o zróżnicowanej wysokości skrzydeł: dwukondygnacyjny i trójkondygnacyjny, nakryty wielospadowym dachem, z prostokątnym wykuszem wspartym na parze konsoli – w ściętym południowo-wschodnim narożu budynku, flankowanym jednoosiowymi pseudoryzalitami – w ścianach sąsiednich, zwieńczonymi trójkątnymi facjatkami. W połaciach dachu trójkątne lukarny. Ściany tynkowane, detal architektoniczny wypracowany w tynku. Kondygnacje rozdzielone szerokim międzyokiennym pasem ściany, ujętym w gzymsy, parter poziomo boniowany. W elewacji frontowej bonie w kształcie rautów rozmieszczone w pionowych pasach między osiami okiennymi – na parterze i na lizenach – na piętrze oraz odcinki gzymsu nadokiennego na parach konsolek – w oknach górnej kondygnacji; w narożu południowo-zachodnim – trójkątne naczółki nad oknami. W skrzyżowaniu dachów facjatek – ażurowa sygnaturka z cebulastym hełmem, wiatrowskazem i datą budowy.

Budynek poczty, ul. Kilińszczaków 30

Zdjęcia nr 11, 12. Budynek poczty, ul. Kilińszczaków 30

Budynek wzniesiony w 1895 r., neogotycki. Wysoko podpiwniczony budynek dwukondygnacyjny na rzucie prostokąta, nakryty czterospadowym dachem, o znacznie rozczłonkowanej bryle. W narożu

północno-zachodnim – czterokondygnacyjna wieża zwieńczona stromym dachem czterospadowym, w dolnych kondygnacjach wpisana w obrys budynku, zaakcentowana płytkami ryzalitami. Na osi budynku – trójosiowy ryzalit, mocno wysunięty w elewacji południowej, płytko – w fasadzie, zwieńczony dwukondygnacyjnymi facjatami nakrytymi wspólnym, dachem, poprzecznym do głównego: dwuspadowym, z południowym naczółkiem. W narożu między ryzalitem południowym a ścianą korpusu – smukła wieżyczka klatki schodowej nakryta dachem stożkowym – cylindryczna w dolnych kondygnacjach, czteroboczna w ostatniej.

Ściany murowane z cegły, licowane klinkierem, detal ceglany. Kondygnacje rozdzielone wyrazistymi gzymsami, w zwieńczeniu ścian nadwieszony, dwukondygnacyjny fryz arkadkowy. Okna dolnej kondygnacji w formie okrągłolucznych triforiów wpisanych w blendy zamknięte łukiem odcinkowym; w węgarach blend – wąskie kolumnienki z dwubarwnej cegły, w podłuczcu – mozaika z motywami roślinnymi i elementami symbolicznymi. W górnej kondygnacji korpusu okna zestawione parami, w obramieniach z dwubarwnej cegły. W górnej kondygnacji ryzalitu frontowego triforium o oknach osadzonych w ostrołucznych blendach, dopełnionych wielolistnymi rozetami w profilowanych kręgach i mozaiką o motywach roślinnych; profilowane, dwubarwne archiwolty blend wsparte na dwubarwnych kolumnienkach z klinkieru.

Szkoła Budowlana, obecnie Zespół Szkół nr 3 – „Zawodówka”, ul Bankowa 13

Zdjęcie nr 14. Szkoła Budowlana, obecnie Zespół Szkół nr 3 - „Zawodówka”, ul Bankowa 13, źródło: <http://wikimapia.org/22076040/pl/Zesp%C3%B3lC5%82-Szk%C3%B3lC5%82-nr-3>

Neogotycki parterowy budynek, wzniesiony jako ujeżdżalnia koni pułku ułanów w 1870 r., adaptowany do funkcji szkoły w 1885 r. (obecnie główne skrzydło od ul. Bankowej) i rozbudowany w 1904 r. (skrzydło od ul. gen. Leopolda Okulickiego) – wówczas budynek uzyskał obecną formę. Otwarcie szkoły miało miejsce we wrześniu 1877 r. W 1998 r. na skwerze przed szkołą, w 80-tą rocznicę niepodległości, ustawiono pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego.

Budynek na rzucie litery L, podpiwniczony, murowany z cegły, z detalem z dwubarwnej cegły i tynkowanym. Skrzydło południowo-wschodnie trójkondygnacyjne z kondygnacją poddasza w formie attyki z krenelażem oraz z czteroosiowym ryzalitem na osi fasady. Kondygnacje rozdzielone gzymsami. Otwory okien parteru prostokątne, osadzone w prostokątnych blendach, wyżej – zamknięte łukiem odcinkowym, w drugiej kondygnacji osadzone w ostrołucznych, tynkowanych blendach, poprzedzone prostokątnymi, tynkowanymi płycinami podokiennymi. Dekoracji dopełniają profilowane obramienia blend z dwubarwnej cegły, gzymsy kostkowe i płaskie fryzy z dwubarwnej cegły oraz nadwieszony gzyms arkadkowy w zwieńczeniu.

Skrzydło północno-wschodnie trójkondygnacyjne, na cokole licowanym kamieniem; kondygnacja trzecia nadbudowana, tynkowana. Okna zebrane w triforia (oś północna), dwudzielne (oś wschodnia) i trójdzielne, w drugiej i trzeciej kondygnacji zamknięte odcinkiem łuku. Między parami okien osi środkowych – ceglane lizeny. Między oknami pierwszej i drugiej kondygnacji ceglano-tynkowane płyciny międzykondygnacyjne, nad oknami trzeciej kondygnacji – płyciny tynku fakturalnego.

Królewskie seminarium nauczycielskie, obecnie Budynek Oświaty w Zasobie Starostwa Powiatowego, ul. Bydgoska 50-52

Zdjęcie nr 15, 16. Królewskie seminarium nauczycielskie, obecnie Budynek Oświaty w Zasobie Starostwa Powiatowego, ul. Bydgoska 50-52, źródło: <http://nk.pl/szkola/93828/galeria/1>

Budynek wzniesiony w latach 1902-1905, w stylu eklektycznym z przewagą elementów neogotyckich. Gmach założony na rzucie zbliżonym do litery E, ze skrzydłami bocznymi, o rozczłonkowanej bryle zróżnicowanej wysokościowo, urozmaiconej kształtami dachów. Murowany z cegły na cokole licowanym kamieniem. Otwory okienne rozmieszczone rytmicznie, zamknięte łukiem odcinkowym. We frontowym ryzalicie ostrołuczny, schodkowo profilowany portal, w drugiej kondygnacji – prostokątne triforia osadzone w ostrołucznych blendach o tynkowanych podłuczach, rozdzielone nadwieszonymi lizenami. W budynku występują również ostrołuczne biforia osadzone w ostrołucznych blendach dopełnionych kolistym tondem w podłuczcu oraz zróżnicowane podziały blendowe. We wnętrzu zabytkowa klatka schodowa przykryta sklepieniami krzyżowo-żebrowymi gwiazdzistymi, wspartymi na kolumnach.

Szkoła Żeńska, obecnie Gimnazjum nr 3 w Zespole Szkół Miejskich nr 2 im. M. Kopernika, ul. Sądowa 9

Zdjęcia nr 17, 18. Szkoła Żeńska, dawniej Gimnazjum nr 3, a obecnie w budynku mieszczą się pomieszczenia różnych stowarzyszeń działających na rzecz mieszkańców Wałcza m.in.: Ośrodek Rehabilitacyjno-Edukacyjno-Wychowawczy czy Spółdzielnia Socjalna „Ważka”.

Budynek wzniesiony w ok. 1910 r. Budynek podpiwniczony, dwukondygnacyjny, nakryty czterospadowym dachem z naczółkiem, rozczłonkowanym szczytem o falistym wykroju – w fasadzie i czteroosiową facjatą w połaci bocznej. Murowany, tynkowany, z cokołem licowanym kamieniem i detalem wypracowanym w tynku. Szczyt w fasadzie akcentuje oś pierwotnego wejścia: szeroki, arkadowy otwór, ramowany portalem o faliście wykrojonej archiwolcie ramowanej sztukatorską dekoracją z herbem Wałcza. Nad portalem triforium zamknięte odcinkiem łuku. Otwory okienne prostokątne, osadzone na parapetach. W drugiej kondygnacji zachodniej części fasady – zegar słoneczny z dekoracją z motywami roślinnymi.

Seminarium Nauczycielskie, Miejska Szkoła Centralna (ewangelicka, katolicka i żydowska), obecnie Szkoła Podstawowa nr 2 im. Roberta Schumana, ul. ul. M. Konopnickiej 2

Zdjęcia nr 19, 20. Seminarium Nauczycielskie, Miejska Szkoła Centralna (ewangelicka, katolicka i żydowska), obecnie Szkoła Podstawowa nr 2 im. Roberta Schumana, ul. ul. M. Konopnickiej 2, źródło: http://www.dioblina.eu/Gimnazjum_nr_2_im_Roberta_Schumana

Budynek wzniesiony w latach 1901-1905, według konkursowego projektu lipskiego architekta Maxa Schonberga, neorenesansowa

Budynek na rzucie litery L, zryzalitowany, trzykondygnacyjny, wysoko podpiwniczony, nakryty wysokimi, zróżnicowanymi w kształtach, dachami. Wysoka partia cokołowa licowana kamieniem (zróżnicowana wysokość licowania), ściany pięter tynkowane, detal wypracowany w tynku. Okrągłoluczne szerokie okna parteru i portale osadzone w szeroko rozglifionych węgarach; nadłucza portali zdobione dekoracją kasetonową. Okna pięter fasady zestawione po trzy, prostokątne w opaskach; wszystkie wielopodziałowe. Opaski okienne z uszakami. Szkoła posiada trzy wejścia i trzy klatki schodowe.

Dworzec PKP, ul. Kolejowa

Zdjęcie nr 20. Dworzec PKP, ul. Kolejowa

Budynek oddany do użytku w 1881 r., typowy przykład budownictwa kolejowego z przełomu XIX/XX w.: murowany z cegły, z tynkowanym detalem (gzymsy, fryzy, opaski okien okarągłolucznych i zamkniętych odcinkiem łuku). Malowniczości rozczłonkowanej bryły dodają krążynowe wsporniki podtrzymujące okapy dachów szczytów budynku.

Zespół dworca pierwotnie składał się z pięciu wolnostojących budynków o wystroju eklektycznym, był stopniowo rozbudowywany – do lat 30. XX w., nowsze budynki otrzymały wystrój modernistyczny.

Szpital miejski, obecnie Starostwo Powiatowe, Al. Zdobywców Wału Pomorskiego 52-54

Zdjęcia nr 22, 23. Szpital miejski, obecnie Starostwo Powiatowe, Al. Zdobywców Wału Pomorskiego 52-54, źródło: <https://www.mapopoland.pl/Walcz,zdjecie,38113,Dawny-Szpital-Powiatowy-widok-od-ulicy.html>

Budynek wielostylowy. Najstarsza część zbudowana w 1853 r., w 1894 r. dobudowano szpital zakaźny, w 1904 r. rozbudowano całość. Obiekt zróżnicowany pod względem formalnym. Początkowo niewielki parterowy budynek z czerwonej cegły, otynkowany w trójkątnym szczycie wieńczącym centralny ryzalit. Szpital zakaźny - samodzielny budynek parterowy – w czasie kolejnej przebudowy włączony został w skrzydło południowe. Zachodnia część szpitala (1906 r.), wzniesiona została w stylu niemieckiego historyzmu, według projektu architekta Frantza: budynek z cegły ceramicznej, zdobiony licznymi detalami architektonicznymi zarówno z cegły, jak i kamienia otrzymał wówczas ryglowe wystawki dachowe i drewnianą werandę. Ta część szpitala – dobudowana do ściany szczytowej starszego budynku - przejęła funkcje głównej reprezentacyjnej części szpitala i otrzymała okazałe, zdobione wejście. Kolejna rozbudowa - na przełomie lat 20. i 30. XX w., w stylu modernistycznym: podwyższenie budynków o kondygnację i użytkowe poddasze, zmiana układu pomieszczeń na parterze i wymiana stolarki, połączenie budynku w całość, przebudowa układu pomieszczeń na parterze, włączenie do wystroju regularnych połączeń elementów ceglanych i tynkowanych. Po wojnie budynek remontowany i modernizowany. Budynek szpitala o znacznie rozczłonkowanej bryle, złożony z kilku części o zróżnicowanych wysokościach, przykrytych odrębnymi dachami. Elewacje o bardzo zróżnicowanym wystroju.

Po likwidacji szpitala powiatowego, budynek stał się siedzibą urzędów podlegających Staroście Wałeckiemu.

Budynek banku, ul. Bankowa 3/5

Zdjęcie nr 24. Budynek banku, ul. Bankowa 3/5, źródło <https://zabytek.pl/pl/obiekty/walcz-gmach-banku?langset=true>

Starsza, zachodnia część gmachu wzniesiona w pocz. XX w., gruntownie przekształcona w latach 1923-1924, wraz z adaptacją na potrzeby Miejskiej Kasy Oszczędnościowej i budową siedziby Banku Powiatowego – na sąsiedniej działce. Projekt obu części budynku – pracownia Braci Brantd, Berlin. Do 1945 r.

budynek użytkowany przez Bank Powiatowy (Kreisbank) i Powiatową Kasę Oszczędnościową (Kreissparkasse). W okresie powojennym liczne remonty: odnowienie elewacji (1982 r., 1997 r.), wymiana pokrycia dachowego (1988 r., 1995 r.), wymiana posadzek w hallach i salach dla klientów, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej (1997 r.).

Budynek podpiwniczony, dwukondygnacyjny, z użytkowym poddaszem, o bryle znacznie rozcłunkowanej ryzalitami i wykuszami, nakryty dachami dwu-, trzy- i czterospadowymi z licznymi lukarnami i obszerną facjatką. Ściany murowane, tynkowane, detal wypracowany w tynku. Reprezentacyjne elewacje budynku południowa i wschodnia - zróżnicowane w wystroju. W wysokiej partii cokołowej przeprutej prostokątnymi oknami, zwieńczonej gzymsem podokiennym parteru - fragmentarycznie odsłonięte wątki z ciosów kamiennych.

Elewacja południowa – symetryczna, dziewięcioosiowa, z parą skrajnych ryzalitów ujmujących cofniętą partię ściany. Trzy osie okienne środkowej części ściany, w przyziemiu i parterze rozdzielone są kanelowanymi filarami dźwigającymi płytki balkon piętra. Wejście do budynku – w osi środkowej – zwieńczone półkolistym tympanonem zdobionym płaskorzeźbą oraz witrażowo przeszklonym, prostokątnym nadświetlem. W ryzalitach osie okienne ujęte we wspólne opaski – taśmowe, z zewnętrznym rantem, okna rozdzielone nadprożami okien ze zwornikiem parteru skomponowanymi z płycinami podokiennymi piętra. W zachodniej osi ściany – dodatkowe wejście ujęte w kanelowane pilastry, zwieńczone półkolistym nadświetlem. Na piętrze – prostokątny wykusz o bogatej dekoracji ornamentalnej i figuralnej. W zwieńczeniu gzyms kroksztynowy,

Elewacja wschodnia – asymetryczna: w części południowej – cofnięta, z wykuszem analogicznym do fasady, w części północnej – z poligonalnie zamkniętym ryzalitem, od południa ujętym schodkami do bocznego wejścia. Okna prostokątne, pojedyncze i zebrane w triforia, w opaskach z zewnętrznym rantem. Kondygnacje rozdzielone pasem ściany ujętym w gzyms kordonowy i podokienny.

Budynek Nadleśnictwa, ul. Kołobrzaska 1a

Zdjęcie nr 25. Budynek Nadleśnictwa, ul. Kołobrzaska 1a

Budynek o znacznie rozcłunkowanej bryle, wysoko podpiwniczony, jednokondygnacyjny, w części podwyższony o kondygnację wysokiego poddasza, nakryty dachami naczółkowymi, rozcłunkowanymi lukarnami pod daszkami dwuspadowymi. Ściany murowane, tynkowane, poddasze w konstrukcji ryglowej z tynkowanym wypełnieniem. W elewacji frontowej – taras konturowany balustradą tralkową, osłonięty dachem wspartym na kolumnkach.

Kondygnacje rozdzielone wyrazistymi gzymsami kordonowymi, na wysokości parapetów i nadproży – gzymsy linearne. Prostokątne okna ujęte w pilastry przedłużone do strefy podokiennej, zwieńczone wyładowanym gzymsiem.

Budynek Nadleśnictwa otrzymał nagrodę Dwutygodnika Leśników i Przyjaciół Lasu „Las Polski” w Ogólnopolskim Konkursie Modernizacja Roku 2013.

Willa Stelzer, obecnie budynek mieszkalno-usługowy, ul. Sądowa 1

Zdjęcia nr 26, 27. Willa Stelzer, obecnie budynek mieszkalno-usługowy, ul. Sądowa 1

Budynek powstał na przełomie XIX i XX w. Jest to dwukondygnacyjny budynek z użytkowym poddaszem, nakryty naczółkowym dachem, z płytkim ryzalitem zwieńczonym wydatnym trójkątnym szczytem nakrytym dwuspadowo – w elewacji frontowej. Ściany murowane, tynkowane, szczyty – w konstrukcji ryglowej z tynkowanym wypełnieniem. W górnej kondygnacji ryzalitu rozmieszczony niesymetrycznie trójboczny, drewniany wykusz, z rozbudowaną dekoracją snycerską.

Otwory okien parteru zamknięte odcinkiem łuku, górne – prostokątne. W osi skrajnej parteru elewacji frontowej – triforium. Na piętrze większe okno przysunięte do naroża ściany, zestawione z parą analogicznych okien w elewacji szczytowej; otwory zamknięte trapezowo, słupki międzyokienne dekorowane złożonymi kampanullami.

Wejścia do budynku umieszczone w parterowych gankach – na osi elewacji szczytowych, nakrytych dwuspadowymi dachami. Nad parą drzwi zamkniętych odcinkiem łuku – obszerna półokrągła płycina z motywami liści akantu w dekoracyjnych układach.

Budynek Sądu Rejonowego, ul. Sądowa 2

Zdjęcie nr 28. Budynek Sądu Rejonowego, ul. Sądowa 2, źródło: karta GEZ, autor insp. ds. planowania przestrzennego - Lucyna Kabs

Datowany na lata 20. XX w. Budynek murowany, o trzech kondygnacjach naziemnych. Dach budynku wielospadowy kryty dachówką ceramiczną. Otwory okienne zakończone są prostymi i eliptycznymi nadprożami. Stolarka okienna wymieniona na nową z PCV z zachowaniem podziałów. Wejście główne do budynku, usytuowany jest od strony ul. Sądowej, zakończone eliptycznym nadprożem i wstawione w ozdobny portal. Do wejścia głównego prowadzą murowane schody. Budynek zakończony jest szerokimi gzymsami wieńczącymi przy okapach.

5.3.2.4. Budownictwo militarne⁵

Na terenie miasta Wałcz znajdują się obiekty wchodzące w skład umocnień Wału Pomorskiego. Schrony bojowe znajdują się poza miastem. Trzon fortyfikacji stanowiły grupy warowne „Cegielnia” i „Marianowo”, które usytuowano tuż przed linią kolejową. Drugą linię stanowiły lżejsze schrony wkomponowane w fortyfikacje polowe. Ostatnią linią obrony były schrony umieszczone na terenie koszar 32 pułku artylerii (obecnie znajduje się w nich Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa).

Obrona miasta składała się z kilku odcinków przedzielonych przeszkodami wodnymi. Odcinek zachodni, między jeziorami Raduń a Zamkowym broniony był przez 5 schronów, między jeziorami Zamkowym i Chmiel – 13 schronów Grupy Warownej Cegielnia. Dalszy odcinek od jeziora Chmiel do szosy na Jastrowie obejmował 26 schronów przede wszystkim o odporności B1; tu planowano budowę dwóch grup warownych, ostatecznie zbudowano tylko GW Marianowo: unikalną z blokiem wejściowym i bojowym z trzema kopułami bojowymi i kopułą obserwacyjną. Grupa ta stanowiła trzon obrony w punkcie oporu, który przystosowany został do obrony okrężnej (czego nie stosowano w fortyfikacjach Wału Pomorskiego). Umocnienia Wałcza uzupełniał poza tym zespół schronów (6 obiektów) w koszarach, wybudowanych w 1934 r.

Grupa warowna „Cegielnia” miała za zadanie obronę szosy na Piłę i pobliskich linii kolejowych. Na tym odcinku zbudowano 13 schronów przeznaczonych do różnych zadań o różnej odporności i konstrukcji. Głównymi schronami są panzerwerki, tzw. B werki: nr 9 – wyposażony w kopułę 6 strzelnicową, obserwacyjną i kazamatę flankującą oraz nr 10 – pełniący funkcję schronu biernego z uzbrojeniem tylko w kazamacie flankującej. Główne schrony nie zostały między sobą połączone, ale każdy z nich posiadał potężną prowadzącą do odosobnionej wieży z kopułą 3 strzelnicową każda. Dwa mniejsze wielosektorowe schrony nr 2 i 8 (1934 r.), mające odporność B1 wzmocnioną miejscami do B, zabezpieczały flanki odcinka. Ich uzbrojenie chroniły płyty pancerne. Pozycję rozbudowano w dwie linie schronów. Pierwsza to silne B werki i słabsze obiekty wielosektorowe oraz dwa mniejsze schrony jednosektorowe przy zaporach p. panc. na drogach. Druga to jednosektorowe schrony bojowe (B1) do ognia flankującego (nr 5), ognia czołowego (nr 4), schrony obserwacyjne (nr 3 i 7) oraz jedyny na Wale Pomorskim schron bierny dla dwóch połowych armat p. panc. I obsługi (nr 6). W 1944 r. odcinek wzmocniono kilkoma małymi schronami do ognia okrężnego Rs58c.

Grupa warowna „Marianowo” – nietypowa mała grupa warowna, zbudowana z dwóch bloków połączonych 30-to metrową potężną, z których dwukondygnacyjny blok wejściowy był zapleczem technicznym z maszynownią, filtrami, kuchnią itp. Jego wyposażeniem była kazamata flankująca. Główny bojowy jednokondygnacyjny schron grupy, zbudowany na planie litery L, posiadał w swej środkowej części pomieszczenia koszarowe, łączności i dowódcy, a na zakończeniach 3 bloki bojowe z kopułami 2x6 i 1x3 strzelnicowymi. Pomimo wysadzenia wszystkich pancerzy oraz bardzo poważnym uszkodzeniom bloku wejściowego jest to jeden z najciekawszych obiektów w Wałczu.

Schrony w ramach dawnych koszar przy ul. Wojska Polskiego – zespół 6 schronów bojowych oraz unikalny i jedyny schron dowodzenia i 18 metrowa wieża obserwacyjna.

⁵ Strona internetowa „Wał Pomorski”: http://www.fortress.hg.pl/pommernstellung/objekty_walcz/mapa_walcz.htm

5.3.2.5. Zabudowa miasta Wałcz

Na przestrzeni XIX w. drewnianą zabudowę miasta stopniowo zastępowano murowaną. Znaczna ilość zachowanych budynków pochodzi z 2 poł. XIX w. i pocz. XX w. Zachowana zabudowa centrum miasta utrzymana jest w dość jednolitej szacie stylowej. Dominuje typ niskiej jedno-, niekiedy dwupiętrowej kamienicy czynszowej, z elewacją frontową zdobioną eklektycznym detalem architektonicznym. W tej konwencji utrzymany jest również gmach ratusza. W Wałczu zachował się historyczny układ ulic Starego Miasta .

Typem skromniejszego budownictwa jest parterowy dom nakryty wysokim dachem dwuspadowym, z kalenicą równoległą do ulicy. Skromne elewacje ozdobione są niekiedy prostym detalem: opaski okienne i drzwiowe, gzymsy, wsporniki. Często zachowana jest oryginalna, ozdobna stolarka okienna i drzwiowa. Pojedyncze domy tego typu zachowały się w wielu miejscach miasta, najliczniej przy ulicach: Piastowskiej i Staszica oraz w południowej części miasta, na półwyspie na jeziorze Zamkowym przy ul. Orlej. W tej części miasta, przy ul. Pocztowej nr 14 znajduje się jeden ze starszych domów mieszkalnych (koniec XVIII w.) – klasycystyczny parterowy dworek z trójkolumnowym portykiem, nakryty wysokim dachem naczółkowym, obecnie mieszczący Muzeum Ziemi Wałeckiej.

Dla Wałcza charakterystyczne są wille miejskie otoczone niewielkim i ogrodami, usytuowane głównie na północny-wschód od centrum staromiejskiego, przy ulicach: Dąbrowskiego i Spokojnej oraz dalszej części Al. Zdobywców Wału Pomorskiego i ul. Wojska Polskiego. Bogato zdobione eklektycznym detalem architektonicznym.

Odrębny typ zabudowy prezentują budynki mieszkalne z okresu międzywojennego. Występują głównie w północnej i wschodniej części miasta, w kierunku linii kolejowej. Usytuowane w zwartych zespołach przy ulicach: Przedmiejskiej, Emilii Plater, Marszałka J. Piłsudskiego, części ul. Robotniczej oraz w okolicy dworca kolejowego - przy ul. Dworcowej. Elewacje opracowane jednolicie, proste, w typie modernistycznym: ceglane opaski okienne i drzwiowe, gzymsy, stolarka okienna z drobnymi szczeblinowymi podziałami. Przy ul. 1 Maja usytuowany jest duży zespół domów jednorodzinnych otoczonych niewielkimi ogródkami.

Pojawia się również typ domu wolnostojącego lub bliźniaka, nakrytego wysokim dachem dwuspadowym. U zbiegu ulic 1 Maja i Kościuszki zachowanych jest pięć analogicznych domów mieszkalnych, połączonych ze sobą arkadowymi łącznikami; w głębi obszernego podwórza zachowany został również budynek gospodarczy. Podobne osiedla domów jednorodzinnych występują w rejonie ulic: Okrężnej – Ogniowej – Wilczej, Pożarnej – Żeromskiego – Żabiej oraz Piaskowej – Chełmińskiej – Poznańskiej.

5.3.2.6. Zabytki techniki

Wieża ciśnień, Plac Polski 1

Zdjęcia nr 29, 30. Wieża ciśnień, Plac Polski 1, źródło: zdjęcie nr 29: http://www.wieze.geotor.pl/wieze_cisn/walcz_2/walcz_2.htm, zdjęcie nr 30: <http://apartamentywieza.pl/>

Wieża zbudowana w 1901 r. wraz z siecią wodociągowa miasta. Funkcję pełniła do 1974 r., w 1999 r. wyłączono ją ostatecznie z eksploatacji. Wysokość wynosi 35,5 m, nieczynny taras widokowy znajduje się na wysokości 26 m, pojemność zbiornika 195 m³. Wieża posiada część piwniczną z odrębnym wejściem oraz osiem kondygnacji nadziemnych. Na szczyt prowadzą schody o 104 stopniach, a powyżej – dwie kilkunastoczęściowe metalowe drabiny znajdujące się wewnątrz stalowego zbiornika. Istniejąca wcześniej głowicę ze względu na zły stan techniczny zastąpiono aluminiową powłoką.

Murowana z cegły wieża o przekroju koła, osadzona na dwukondygnacyjnej, ośmiobocznej podstawie, rozczłonkowanej oknami i blendami okiennymi osadzonymi w dwustrefowych, płytkich blendach zamkniętych łukiem odcinkowym. Otwory okienne zamknięte odcinkiem łuku (parter) i łukiem okrągłym (piętro).

Obecnie wieża została rozbudowana i stała się częścią nowoczesnego apartamentowca, co widoczne jest na zdjęciu nr 30.

5.3.2.6. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie ściennie lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detale architektoniczne. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Zabytkami ruchomymi są również kapliczki przydrożne. Są znakiem wiary, ale też elementem kultury i tradycji, często świadkiem historii i świadectwem szczególnych wydarzeń. Niejednokrotnie stanowią dzieła ludowej plastyki. Na terenie miasta Wałcza występują jedynie dwie kapliczki, Grota Lurdzka z figurą Matki

Boskiej przy ul. Papieża Jana, XXIII w., przy ścianie domu siostr felicianek oraz kapliczka Matki Bożej z Dzieciątkiem, plac przy Kościele pw. Św. Mikołaja.

Kapliczka słupowa przy Rondzie Solidarności

Zdjęcie nr 31. Kapliczka słupowa przy Rondzie Solidarności

Kapliczka pochodzi z XVII/XVIII w., wzmiankowana w 1712 r. Wysoka na rzucie kwadratu, murowana z cegły z białą fugą. W górnej cztery nisze z figurami: a. grupa Ukrzyżowania – Jezus na krzyżu, Matka Boska i Św. Jan, pod nimi mosiężna tablica o renowacji kapliczki: renowacja 1842, z własnych środków Doroty Zubdarg, z domu Tesce, wdowa., b. figurka MB z Dzieciątkiem z XIX/XX w., c. i d. współczesne rzeźby autorstwa Z. Polakowa – Św. Wojciech i św. Maksymilian Kolbe. W zwieńczeniu czterospadowy blaszany daszek z krzyżem i chorągiewką z ażurowym napisem „IHS”.

Pomnik Piety, ul. Kościuszki

Zdjęcie nr 32. Pomnik Piety, ul. Kościuszki

Początkowo zlokalizowany na skrzyżowaniu ulic Bydgoskiej, Kilińszczaków, Wojska Polskiego i Kościuszki. W 1976 r. z powodu modernizacji dróg przeniesiony między bloki mieszkalne, na początku ul. Kościuszki. Rzeźba z kamienia, umieszczona na prostokątnym cokole. Ufundowana przez katolików niemieckich przed I wojną światową, jako wotum za ocalenie od epidemii, która zagrażała mieszkańcom

Wałcza. Obok figury znajduje się mała gablotka z krótkim opisem Piety w trzech językach. W 2016 r. pomnik wyremontowano.

Do zabytków ruchomych należą również pomniki. Pomniki współczesne stanowią dobro kultury:

- u zbiegu ulic Bankowej i Kościuszkowców stał pomnik „Kriegerdenkmal zweier Kaiser” poświęcony mieszkańcom miasta poległym w wojnie 1879/71. Został rozebrany, na jego miejscu w 1998 r. stanął pomnik marszałka Józefa Piłsudskiego, autorstwa prof. Mariusza Kulpy;
- pomnik Wiesława Kaszewskiego na bulwarze nad Jeziorem Zamkowym – w kształcie ułamanego koła ratunkowego z pamiątkową tablicą w środku.

5.3.3. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Jest to rodzaj dziedzictwa, które jest przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Dziedzictwo niematerialne obejmuje: tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako narzędzie przekazu, spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, także umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

Obowiązkiem władz gminy jest podjęcie działań mających na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności przez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa. Niestety dziedzictwo niematerialne stosunkowo od niedawna podlega ochronie prawnej, stąd z reguły, w większości gmin nie prowadzono nad nim szczegółowych i konsekwentnych badań. Podobnie jest na terenie miasta Wałcza.

Skomplikowana historia Ziemi Odzyskanych, na których leży Wałcz, i niemal całkowita wymiana ludności po 1945 r., pozbawiła region ciągłości kulturowej. W wyniku akcji osiedleńczej w Wałczu osiedlili się ludzie z różnych regionów. Pierwszy transport ludności polskiej zza Bugu przybył do miasta w kwietniu 1945 r. Obok transportów z ZSRR wielu osadników przybywało z Polski centralnej, głównie z poznańskiego, kieleckiego, łódzkiego i pomorskiego. Pierwszymi osadnikami w wyzwolonym Wałczu byli kolejarze i pocztowcy. Na Ziemi Wałeckiej osiedliło się też wielu byłych żołnierzy I Armii Wojska Polskiego, którzy m.in. walczyli na „Wale Pomorskim”. W wyniku wysiedleńczej Akcji „Wisła” ludności ukraińskiej w okresie od maja do lipca 1947 r. osiedlono w 5 gminach powiatu wałeckiego - Wałcz, Jastrowie, Tuczo, Człopa i Mirosławiec, 2734 Ukraińców, pochodzących z powiatów Lesko, Lubaczów, Przemyśl i Sanok, których część zamieszkała w Wałczu.

Na niemieckie dziedzictwo kulturowe, odgrywające istotną rolę w kształtowaniu materialnego wizerunku miasta, nałożyło się bogactwo tradycji przyniesionych przez powojennych migrantów. Różnice między ludnością napływową z terenów zabużańskich, Ukraińcami, a ludnością napływową z terenów województw centralnych, znacznie utrudniły harmonijne współzycie. Z czasem następowało powolne zacieranie się różnic, w dużej mierze dzięki wychowaniu w szkołach. Współistnienie różnych kultur doprowadziło do powstania kultury współczesnej, co czytelne jest w języku całego regionu. Gwary osadników nawarstwiały się i mieszały się ze sobą. Doprowadziło to do integracji językowej, w wyniku której powstała polszczyzna ogólna z niewielkimi elementami gwarowymi różnej genezy, w zależności od pochodzenia jej użytkowników.

Przez większość mieszkańców i kościoły kultywowana jest tradycja oraz obrzędowość katolicka: uczestnictwo w świątach roku liturgicznego (Wielkanoc, Boże Ciało, Boże Narodzenie i wiele innych), dbałość o miejsca kultu: kościoły, kapliczki przydrożne oraz nagrobki na cmentarzach, zwyczaj pielgrzymowania do sanktuariów. Z obrzędami kościelnymi wiążą się również uroczystości patriotyczne, które zwykle posiadają

oprawę religijną. Drugim torem bieżącej uroczystości związane z porami roku, często powiązane z uroczystościami kościelnymi, jak np. dożynki. W związku z tym, że Ziemia Wałecka nie ma jednolitego, własnego folkloru, działający od 2003 r. przy Wałeckim Centrum Kultury zespół śpiewaczy „Chabry” wykonuje różne polskie piosenki ludowe, szukając repertuaru we własnych rodzinach, śpiewnikach i opracowaniach etnografów. Często wykorzystują piosenki zasłyszane na festiwalach i przeglądach ludowych. Drugą grupą utworów są piosenki popularne polskie i zagraniczne oraz pieśni kościelne majowe, a także kolędy i pastorałki.

Działania mające na celu zachowanie pamięci o historii i własnej kulturze prowadzą głównie organizacje i stowarzyszenia. Od kilku lat na terenie Wałcza działa Stowarzyszenie Przyjaciół Wilna Ziemi Wileńskiej Nowogródzkiej i Polesia „Świtez”. W Wałczu organizowany jest „Jarmark Kaziukowy” – w formie imprezy otwartej dla mieszkańców. Uczestniczą w nim kresowiaczy i ich rodziny, a także przyjaciele i sympatycy organizacji. Prezentowane są potrawy kresowe: kołduny, chleb wileński pieczony na zakwasie ze smalcem i ogórkami, obwarzanki smorgońskie i kaziukowe serca. Prezentowane są także pieśni i melodie kresowe. Przez szereg lat kresowianie z Wałcza brali udział w jarmarkach kaziukowych organizowanych w Poznaniu. Uczestniczyli w spotkaniach z ludźmi zasłużonymi dla kultury kresowej oraz w koncertach z udziałem organizacji polonijnych z Litwy.

Na terenie miasta istotna jest też obrzędowość prawosławna i kultura ukraińska. Istniejąca w Wałczu placówka greckokatolicka (pw. Świętego Krzyża) przez wiele lat była jedynym ośrodkiem życia religijnego Ukraińców – grekokatolików w ówczesnym województwie pilskim. Regularne nabożeństwa przyciągały licznych wiernych z całego województwa. Towarzyszyły im katechezy dla młodzieży. W ich prowadzeniu pomagały kapłanom siostry służebnice Najświętszej Marii Panny – Melania Kuzio i Teresa Łukowycz, organizujące także przykościelną działalność kulturalną. Siostra Melania Kuzio patronowała powstaniu i działalności dziecięcego zespołu „Zirky”. Przygotowywała też uroczystości religijne z udziałem dzieci: powitanie Świętego Mikołaja i tzw. wertep, czyli szopkę bożonarodzeniową.

Uczestnictwo w życiu wałeckiej placówki greckokatolickiej w istotny sposób pomagało miejscowym Ukraińcom w zachowaniu tożsamości, sprzyjało też integracji środowiska w skali ponadlokalnej. Rokrocznie duże zorganizowane grupy wyjeżdżały pod patronatem kapłanów na wrześniowe odpusty (święto Narodzenia Najświętszej Marii Panny według kalendarza juliańskiego) do Białego Boru, gdzie spotykali się Ukraińcy z całego Pomorza. W 1988 r., w czasie obchodów Tysiąclecia Chrztu Rusi, wałeccy grekokatolicy wzięli udział w uroczystościach milenijnych organizowanych w Częstochowie i Rzymie. Prócz tego, wspólnie z mieszkańcami Koszalina i okolic, pielęgnując pamięć o przeszłości, odwiedzali miejsce pochodzenia – wieś Nowy Lubliniec w dawnym powiecie lubaczowskim, gdzie porządkowano tamtejszy cmentarz i opuszczoną świątynię greckokatolicką.

Lata 70. XX w. były okresem dużej aktywności społeczeństwa ukraińskiego w całym powiecie wałeckim. Stopniowo centrum ich życia kulturalnego zaczęło przesuwać się do Wałcza. Na początku lat 70. powstało tu koło UTSK (Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne). Zgodnie ze statutem działalność koła obejmowała kolportaż tygodnika „Nasze Słowo” i „Kalendarzy Ukraińskich”, organizację stałych lub okazjonalnych imprez artystycznych i rozrywkowych oraz prelekcji popularnonaukowych związanych z tematyką ukraińską, amatorską działalność artystyczną, a także wspieranie nauczania języka ukraińskiego. Imprezy kulturalne, podobnie jak uroczystości religijne, miały charakter integracyjny. Wielokrotnie zapraszano na nie ukraińskie zespoły taneczne i wokalne z całego kraju. Do stałych elementów działalności należały: „małanki” (imprezy sylwestrowe wg kalendarza juliańskiego), akademie szewczenkowskie (upamiętniające postać poety Tarasa Szewczenki), koncerty z okazji Dnia Matki, „andrzejki”, letnie spotkania przy ognisku w podwałeckich miejscowościach i regularne wyjazdy na przeglądy amatorskich zespołów ukraińskich w Koszalinie i Sopocie. Młodzież brała też udział w corocznych „Jarmarkach Młodzieżowych” w Gdańsku i rajdach „Karpaty”. Ponadto organizatorzy życia kulturalnego okazjonalnie nawiązywali do rocznic ważnych dla narodu ukraińskiego. Pod patronatem koła działał dziecięcy zespół „Zirky”, który, prócz występów na terenie Wałcza, w latach 1975-1987 regularnie brał udział w przeglądach grup młodzieżowych w Koszalinie. Jego opiekunami byli m.in. Melania Kuzio, później Mikołaj Terefenko. W połowie lat 80. pod

kierunkiem Ewy Karpińskiej działała dwuosobowa grupa poezji śpiewanej „Na Strunach Sercia”, która wystąpiła na festiwalu w Sopocie w 1985 r.

W 2 połowie lat 80. społecznością ukraińską zainteresowali się lokalni muzealnicy i dziennikarze. W grudniu 1985 r. zorganizowano w Muzeum Ziemi Wałeckiej czasową ekspozycję zatytułowaną „Kultura ludowa mieszkańców południowo-wschodniej Polski na Ziemiach Zachodnich”, de facto prezentującą dorobek kulturowy tamtejszych Ukraińców.

W roku szkolnym 1991/92 wznowiono w Wałczu nauczanie języka ukraińskiego. Punkt nauczania zorganizował i przez 10 lat prowadził mgr Marek Syrnyk, który od 1994/95 roku szkolnego zorganizował i prowadził również zespół pieśni i tańca „Weselka”, tym samym uatrakcyjniając i wzbogacając ofertę kierowaną do dzieci i rodziców. Do 2000 r. zarówno zespół, jak i punkt nauczania należały do najlepszych tego typu grup w kraju. Uczniowie kilkakrotnie zdobywali laury (konkursy sztuki recytatorskiej Wrocław 1996 r. i 1998 r., festiwale w Koszalinie), trzykrotnie uczestniczyli w specjalnych obozach językowo-choreograficznych (Lwów, Użhorod, Wałcz) prowadzonych przez specjalistów z Ukrainy.

Począwszy od 1996 r. znacznie ożywiła się też oferta kulturalna. Składają się na nią cykliczne „Spotkania z kulturą ukraińską” – trzy duże imprezy folklorystyczne, odbywające się w maju i czerwcu każdego roku. Uczestniczy w nich prawie 400 artystów, głównie z Ukrainy.

Na terenie miasta Wałcz działało Towarzystwo Miłośników Miasta Wałcz, które swego czasu wydawało historyczny rocznik „Zeszyty Wałeckie”, które popularyzowały historię miasta i regionu pod redakcją pana Leszka Józwicka. Obecnie podobną funkcję pełni Regionalne Towarzystwo Historyczne Ziemi Wałeckiej, które siłą swoich członków wydaje publikacje dotyczące historii Wałcza i całej ziemi wałeckiej. Wydaje rocznik historyczny „Studia i materiały do dziejów ziemi wałeckiej”, w którym lokalni (i nie tylko) historycy zamieszczają swoje artykuły dotyczące badań nad historią dziejów ziemi wałeckiej. RTHZW działa pod kierunkiem dr. Przemysława Bartosika i sekretarza Roberta Kraszczuka. Organizowało ono również konferencje naukowe, które odbywały się w budynku Liceum im. Kazimierza Wielkiego. Prężnie na terenie miasta i okolicy działa Bractwo Rycerzy Bezimiennych założone i prowadzone przez Bogusława Gruchota i Roberta Kraszczuka, które bada, odtwarza i rekonstruuje życie ludzi w czasach Słowian i Wikingów. Działa ono przy Wałeckim Centrum Kultury. Często wystawia swój historyczny obóz na różnych imprezach miejskich, czy prowadzi żywe lekcje historii w szkołach. Obecnie organizuje cykliczne spotkania w ramach imprezy zwanej „Szranki z historią”, organizuje historyczny turniej łuczniczy jak także Manewry Chorągwi Pomorskiej, gdzie grupy rekonstrukcyjne z całego regionu mogą ćwiczyć rekonstrukcję bitw w czasach dawnych.

5.4. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze miasta Wałcz funkcjonują dwa z ww. form, jest to wpis do rejestru zabytków oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego.

5.4.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie miasta Wałcz znajduje się 27 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, w tym 2 stanowiska archeologiczne (Tabela nr 1). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W stosunku do obiektów i obszarów ujętych w rejestrze zabytków nieruchomych województwa zachodniopomorskiego, wszelkie działania dotyczące tych obiektów (w tym wewnątrz nich) oraz obszarów wymagają bezwzględnego uzyskania pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie w trybie decyzji, stosownie do art. 36 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Pozwolenia wymaga:

- prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, w tym prac polegających na usunięciu drzewa lub krzewu z nieruchomości lub jej części będącej wpisanym do rejestru parkiem, ogrodem lub inną formą zaprojektowanej zieleni;
- wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku;
- prowadzenie badań konserwatorskich zabytku wpisanego do rejestru;
- prowadzenie badań architektonicznych zabytku wpisanego do rejestru;
- prowadzenie badań archeologicznych;
- przemieszczanie zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- trwale przeniesienie zabytku ruchomego wpisanego do rejestru, z naruszeniem ustalonego tradycją wystroju wnętrza, w którym zabytek ten się znajduje;
- dokonywanie podziału zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru;
- zmiana przeznaczenia zabytku wpisanego do rejestru lub sposobu korzystania z tego zabytku;
- umieszczanie na zabytku wpisanym do rejestru: urządzeń technicznych, tablic reklamowych lub urządzeń reklamowych oraz napisów;
- podejmowanie innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku wpisanego do rejestru, z wyłączeniem działań polegających na usuwaniu drzew lub krzewów z terenu nieruchomości lub jej części niebędącej wpisanym do rejestru parkiem, ogrodem albo inną formą zaprojektowanej zieleni;
- poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Wałcz

LP.	OBIEKT, ADRES	NR REJESTRU ZABYTEKÓW	DATA WPISU
1	dworzec kolejowy, wieża ciśnień	254	2006-03-08
2	kościół św. Mikołaja, pl. Wolności	262	2006-05-31
3	kościół św. Antoniego, ul. Sądowa	263	2006-06-01
4	budynek, ul. Sądowa 1	565	1979-06-23
5	kaplica ew., obecnie cerkiew prawosławna, ul. Kujawska 15	707	1985-01-17
6	szkoła, ul. Konopnickiej/ul. Szkolna	705	1993-12-24
7	szkoła, ul. Sądowa 9	914	1996-10-03
8	bank, ul. Bankowa 3/5	703	1998-06-20
9	seminarium nauczycielskie, ul. Bydgoska 50-52 (otoczenie)	1050	2012-02-29
10	cmentarz, ul. Kujawska 13,15	707	1989-07-25
11	cmentarz, Al. Zdob. Wału Pom. 58	708	1989-07-27

12	cmentarz wojenny żołnierzy AR i WP, Al. Zdob. Wału Pom.	702	1995-11-20
13	kościół Św. Krzyża, ul. 12-tego Lutego	79	2001-09-26
14	willa, ul. Dąbrowskiego 18 (otoczenie)	218	2005-05-17
15	kamienica, ul. Wojska Polskiego 41	209	2005-03-11
16	spichlerz, ul. Kilińszczaków 57	562	1965-11-25
17	dom, obecnie muzeum, ul. Poczтовая 14	563	1965-11-25
18	kolegium pojezuickie, ul. Kilińszczaków 59	562	1965-11-25
19	budynek, ul. Orla 35 (otoczenie)	178	2004-09-29
20	poczta, ul. Kilińszczaków 30, ul. Poczтовая 2	78	2001-09-26
21	ratusz, pl. Wolności 1 i ul. Kilińszczaków 67	7	1999-06-15
22	park dworski (Chrzastkowo)	415	1983-03-12
23	dom, ul. Chłodna 6 (do skreślenia z rej.)	498	1965-11-25
24	szpital, ul. Zdobywców Wału Pomorskiego 52-54 (otoczenie)	223	2005-08-25
25	willa, ul. Wojska Polskiego 51 (otoczenie)	869	2011-04-20
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE			
26	średniowieczne grodzisko	796	1970-03-16
27	średniowieczne grodzisko	798	1970-03-16

5.4.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Najcenniejsze zabytki ruchome z terenu miasta Wałcz wpisane zostały do rejestru zabytków ruchomych (Tabela nr 2). Stanowią one wyposażenie kościołów z terenu miasta. Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Szczecinie.

Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Wałcz

LP.	OBIEKT	NR REJESTRU ZABYTEKÓW	DATA WPISU
1	kapliczka wraz z rzeźbami z 2 poł. XVIII w. z grupą Ukrzyżowania (krucyfiks, Chrystus, św. Jan Maria)	1457	1998-10-30
2	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0323	1985-02-27
3	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0324	1985-02-27
4	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0325	1985-02-27
5	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0326	1985-02-27
6	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0327	1985-02-27
7	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0328	1985-02-27
8	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0329	1985-02-27
9	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0330	1985-02-27
10	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0331	1985-02-27
11	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0332	1985-02-27
12	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0333	1985-02-27
13	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0334	1985-02-27
14	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0335	1985-02-27
15	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0336	1985-02-27
16	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0337	1985-02-27
17	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0338	1985-02-27
18	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0339	1985-02-27
19	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0340	1985-02-27
20	element wyposażenia kościoła prawosławnego Świętej Trójcy	0341	1985-02-27
21	4 elementy wyposażenia kościoła Św. Mikołaja	0295	1976-08-10
22	elementy wystroju auli LO. im Kazimierza Wielkiego	0292	1988-06-13
23	rzeźba z 1907 r.	0572	2015-11-23
24	obraz z 1634 r.	0057	1970-07-15

5.4.3. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z aktami wykonawczymi określa przedmiot, formy i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wraz z aktami prawnymi określa procedurę sporządzania i zakres merytoryczny miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Obie te ustawy wraz z ww. aktami dają narzędzie ochrony zabytków – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP). Ustawy te stanowią także podstawę uczestnictwa Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w procedurze sporządzania miejscowych planów.

Ochrona dziedzictwa kulturowego i zabytków w MPZP dotyczy nie tylko konkretnych obiektów i obszarów zabytkowych, lecz także wszelkich aspektów zagospodarowania przestrzennego ustalanego w planie dla całego obszaru opracowania.

Zgodnie z treścią art. 18 i art. 19 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się m.in. przy sporządzaniu MPZP. W planach w szczególności:

- 1) uwzględnia się ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami;
- 4) uwzględnia się ochronę:
 - zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
 - innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
 - parków kulturowych;
- 5) uwzględnia się ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami;
- 6) w zależności od potrzeb, ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Dlatego zgodnie z powyższym miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz jako akty prawa miejscowego stanowią podstawę planowania przestrzennego (Tabela nr 3). Mają one wiążące nadrzędne znaczenie dla gospodarki nieruchomościami. W obowiązujących planach wyznaczono szczegółowe zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Ustalenia te powinny sprzyjać ochronie otoczenia zabytków przed zbyt intensywną działalnością gospodarczą oraz umożliwić uniknięcie inwestycji, które mogłyby zubożyć krajobraz kulturowy.

Tabela nr 3. Wykaz obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz

OBSZAR	UCHWAŁA	TREŚĆ	POW.
REJON KOŁOBRZESKIEJ	II/s20/139/96 28.06.1996 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulicy Kołobrzeskiej – teren budownictwa jednorodzinnego	2,5
KILIŃSKIEGO PIASTOWSKA ALEJA ZDOBYWCÓW WAŁU POMORSKIEGO PLAC WOLNOŚCI	II/sXXXVI/280/98 06.04.1998 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulic: Kilińskiego, Piastowskiej, Zdobywców Wału Pomorskiego i Placu Wolności – Teren zabudowy mieszkaniowej z usługami	0,7
CHŁODNA	II/sXXXVIII/292/98 15.06.1998 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ul. Chłodnej – teren zabudowy mieszkaniowej	2,9
MIŁA, JASNA, HARCERSKA, ALEJA ZDOBYWCÓW WAŁU POMORSKIEGO	III/sXXVI/180/00 28.09.2000 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ul: Jasna, Harcerska, Miła, Zdobywców Wału Pomorskiego - teren zabudowy mieszkaniowej z usługami	0,5
CHRZĄSTKOWO	III/sXXX/222/01 30.01.2001 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie Chrząstkowa - teren zabudowy produkcyjno-usługowej	0,6
ALEJA ZDOBYWCÓW	III/sXXX/222/01	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania	15,7

WAŁU POMORSKIEGO, JEZIORO RADUŃ	30.01.2001 rok	przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ul. Zdobywców Wału Pomorskiego i jeziora Raduń – teren zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej z dopuszczeniem usług pensjonatowych, usług turystycznych	
OLIMPIJSKIE	III/sXXX/251/01 10.07.2001 rok	Zmiana Miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ul. Zdobywców Wału Pomorskiego – teren zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej, pensjonatowej, handlu, gastronomii, turystyki i rekreacji	22,7
12 LUTEGO, ALEJA ZDOBYWCÓW WAŁU POMORSKIEGO	III/sXLII/280/01 27.12.2001 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulic: 12-go Lutego i Zdobywców Wału Pomorskiego – teren zabudowy mieszkaniowej wielorodzinnej z usługami	5,1
ALEJA ZDOBYWCÓW WAŁU POMORSKIEGO, CMENTARNA, KUJAWSKA	III/sLII/282/01 26.12.2001 rok	Zmiana Miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulic: Zdobywców Wału Pomorskiego, 12-go Lutego, Cmentarnej, Kujawskiej – teren zabudowy mieszkaniowej z usługami	2,4
WRONIA	III/sXLIV/299/02 26.02.2002 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulicy Wroniej – teren zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej	1
MORZYCE	III/sLVI/319/02 21.05.2002 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulicy Morzyce – teren zabudowy mieszkaniowej	4,2
SIENKIEWICZA (WINIARNIA)	III/sXLVIII/372/02 11.06.2002 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulicy Sienkiewicza – teren zabudowy usługowej z dopuszczeniem mieszkaniowej	1
OLIMPIJSKIE	IV/sX/89/03 07.10.2003 r	Zmiana do zmiany miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie Al. Zdobywców Wału Pomorskiego – teren zabudowy mieszkaniowej z usługami UWAGA Uchwała ta dotyczyła wprowadzenia zmian w uchwale wyszczególnionej w poz. nr 8 w zakresie ustalenia nowej linii zabudowy oraz zmiany gabarytów budynku usługowego	0,4
KOŁOBRZESKA	IV/sIV/45/03 18.02.2003 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulicy Kołobrzeszkiej – teren zabudowy mieszkaniowej z usługami	6,1
REJON NOWOMIEJSKA	IV/sIV/46/03 18.02.2003 rok	Zmiana miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulicy Nowomiejskiej – teren zabudowy mieszkaniowej z usługami	2,8
CHOPINA, POMORSKA	IV/sX/90/03 07.10.2003 rok	Zmiana Miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulic: Chopina i Pomorskiej – teren zabudowy mieszkaniowej z usługami	1,4
WIDELKI	IV/sXLII/340/06 17.10.2006 r.	Plan miejscowy dla terenu położonego pomiędzy ulicami Kołobrzeską i Nowomiejską	159,8
12 LUTEGO, MIŁA, ZDOBYWCÓW WAŁU POMORSKIEGO, KUJAWSKA	V/sX/98/07 28.08.2007rok	Zmiana do zmiany miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulic: Zdobywców Wału Pomorskiego, 12-go Lutego, Cmentarnej, Kujawskiej	0,1
CHOPINA, POMORSKA	Nr V/sX/99/07 28 sierpnia 2007 roku	w sprawie zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza w rejonie ulic Chopina i Pomorskiej.	0,1
MOJE MARZENIE	V/sXXVI/239/08 23 grudnia 2008 rok	Zmiana do zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ulicy Kołobrzeszkiej	6,1
BRACKA	V/sXXXVIII/309/09 z dnia 22.12.2009	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego przy	1,6

		ulicy Brackiej	
OSIEDLE PIASTOWSKIE	V/sXL/323/10 z dnia 23.03.2010	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego w rejonie Osiedla Piastowskiego	4,3
WRONIA	VI/sXXXII/170/12 z dnia 18.12.2012	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego przy ulicy Wroniej	1
BUDOWLANYCH	VII/SIV/17/15 z dnia 27.01.2015	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ulicy Budowlanych	1,9
PÓLWYSEP STRĄCZNO	VII/SVIII/42/15 z dnia 28.04.2015	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie półwyspu Strączno	14,7
PÓLWIEJSKA	VII/SIX/49/15 z dnia 26.05.2015	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ulicy Półwiejskiej	19,5
WRONIA	VII/SIX/50/15 z dnia 26.05.2015	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ul. Wroniej	8,4
MIESZKANIOWY (w kierunku Strączna)	VII/SXVI/92/15 z dnia 24.11.2015	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie Al. Zdobywców Wału Pomorskiego	0,8
KOŁOBRZESKA (USŁUGI)	VII/SXXVIII/186/16 z dnia 27.12.2016	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ul. Kołobrzeskiej	0,4
WAŁU POMORSKIEGO (rolne i mieszkaniowe w kierunku Strączna)	VII/SXXVIII/187/16 z dnia 27.12.2016	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie Al. Zdobywców Wału Pomorskiego	197,5
NOWE MORZYCE	VII/sXXXVII/256/17 z dnia 26.09.2017	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie os. Nowe Morzyce	0,7
PRZEMYSŁOWA, PÓLNOČNA	VII/SLIII/345/18 z dnia 18.07.2018	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego pomiędzy ulicami Kołobrzeską i Nowomiejską	34,2
KUJAWSKA MIŁA (PARKING ZIELEŃ)	VIII/IV/41/19 z dnia 26.02.2019	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla terenu położonego w Wałczu w rejonie ulic: Al. Zdobywców Wału Pomorskiego, Generała Władysława Andersa, Miłej i Kujawskiej	0,1
WIDELKI USŁUGI	VIII/IV/42/19 z dnia 26.02.2019	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego pomiędzy ulicami Kołobrzeską i Nowomiejską	0,8
NADJEZIORNA I	VIII/V/50/19 z dnia 26.03.2019	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego przy ulicy Nadjeziornej	3,3
BUDOWLANYCH	VIII/VI/61/19 z dnia 30.04.2019	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ulic Budowlanych, Strefowej i Południowej	8,3
BATOREGO	VIII/X/103/19 z dnia 23.07.2019	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz na os. Stefana Batorego	0,2
NOWOMIEJSKA	VIII/XVI/147/19 z dnia 17.12.2019	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu położonego przy ul. Nowomiejskiej	10
PODLEŚNA	VIII/XVIII/160/20 z dnia 25.02..2020	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla terenu przy ulicy Podleśnej	0,6
ANDERSA USŁUGOWE	VIII/XVIII/161/20 z dnia 25.02.2020	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ul. Generała Władysława Andersa i al. Zdobywców Wału Pomorskiego	0,1
WYŁĄCZENIA ROLNE	VIII/XXXIII/296/21 z dnia 19.03.2021	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla niektórych terenów stanowiących przestrzeń rolniczą i kompleksy zieleni	612,6

DWORCOWA	VIII/XXXVIII/351/21 z dnia 09.07.2021	w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz w rejonie ul. Dworcowej	0,8
ZMIANA WYŁĄCZENIA ROLNE	VIII/XLVI/412/21 z 2021 r.	zmiana w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz dla niektórych terenów stanowiących przestrzeń rolniczą i kompleksy zieleni	

5.5. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz.U. z 2021 r., poz. 56).

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2, art. 60 ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane). Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto Wójt (burmistrz, prezydent miasta) o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej, która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zmieniona w 2010 r. istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków, poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków projektów decyzji o ustaleniu o warunków zabudowy i zagospodarowania terenu (WZIZT) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych między innymi w gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania programów opieki jest gminna ewidencja zabytków.

Gminna ewidencja zabytków miasta Wałcz została przyjęta Zarządzeniem nr 0050.1.54.2013 Burmistrza Miasta Wałcz z dnia 10 kwietnia 2013 r. w sprawie gminnej ewidencji zabytków z późniejszymi zmianami. Gminna ewidencja zabytków składa się z trzech załączników:

- nr 1 - Rejestr gminnej ewidencji zabytków bez zabytków (Załącznik nr 1),
- nr 2 - Rejestr zabytków,
- nr 3 - Lista stanowisk archeologicznych i innych obiektów objętych ochroną (Załącznik nr 2).

Ewidencja jest dokumentem otwartym – powinna być stale weryfikowana i aktualizowana. Dotyczy to także włączania nowych obiektów do GEZ.

5.5.1. Zabytki archeologiczne w gminnej ewidencji zabytków

Zgodnie z art. 3 pkt. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem archeologicznym jest zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy będący tym wytworem.

Przedmiotem ochrony są zatem nie tylko poszczególne wytwory człowieka, ale i ich kulturowy kontekst – razem tworzą integralną całość, w terminologii naukowej zwaną stanowiskiem archeologicznym. Wydzielony wytwór określa się natomiast mianem artefaktu. Stanowiskiem archeologicznym jest obszar występowania archeologicznych zabytków nieruchomych i ruchomych jako spójnej całości, zaś artefaktem jest wydzielony, indywidualny zabytek ruchomy, np. pozyskany w trakcie badań archeologicznych. Wzajemne powiązanie przestrzenne poszczególnych nieruchomych i ruchomych części stanowiska archeologicznego stanowi właściwą, oryginalną i niepowtarzalną substancję zabytku archeologicznego.

Obszar miasta Wałcz został rozpoznany stosowaną obecnie metodą powszechnej inwentaryzacji zabytków archeologicznych Polski pod nazwą Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP). Na obszarze miasta Wałcz zlokalizowano 83 stanowiska archeologiczne o zróżnicowanym znaczeniu, w tym 2 wpisane są do rejestru zabytków (Załącznik nr 2). Stanowiska archeologiczne zaewidencjonowane na gruntach miasta Wałcz mają w znaczącej części charakter wielokulturowy i wielofunkcyjny – znaleziony w trakcie badań powierzchniowych materiałów na jednym stanowisku może wskazywać na funkcjonowanie w tym samym miejscu punktu osadniczego datowanego na epokę kamienia i osady wczesnośredniowiecznej.

Zwraca uwagę nieliczna reprezentacja stanowisk najstarszych, datowanych na szeroko rozumianą epokę kamienia, na uwagę zasługuje stanowisko reprezentujące Kulturę Pucharów Lejkowatych. Ilość faktów archeologicznych znacząco wzrasta na przełomie epoki brązu i żelaza. Apogeum osadnictwa osiąga w średniowieczu i początkach nowożytności. Pojawienie się wyrobów metalowych prawdopodobnie pozwoliło na intensywniejsze zagospodarowanie przestrzeni. Duża jest ilość znalezisk z wczesnego średniowiecza i średniowiecza.

Brak stacjonarnych badań archeologicznych, badań interwencyjnych w trakcie pierwszych inwestycji miejskich (kanalizacja, wodociągi, energetyka) nie pozwoliły dotychczas na weryfikację terenową założenia miejskiego. Dużym zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych jest wzmożona aktywność grup penetrujących (i rozkopujących) miejsca związane z obroną i przełamaniem umocnień Wału Pomorskiego, niestety dotyczy to również miejsc pochówku poległych.⁶

Wszystkie stanowiska wymagają jednak dokładnych badań, które potwierdziłyby występowanie na ich terenie materiału poznawczego. Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest jednak zbiorem zamkniętym i nie można wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe ślady osadnicze.

⁶ Studium uwarunkowań..., op.cit., s. 63-64

Poszczególne zasady ochrony stanowisk archeologicznych są doprecyzowane w procesie formułowania ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, z uwzględnieniem indywidualnej specyfiki danego stanowiska archeologicznego oraz przy rozpoznaniu możliwych dla niego zagrożeń. Przepisy te należy ująć w postaci nakazów, zakazów, dopuszczeń i ograniczeń w użytkowaniu terenów, zgodnie z wytycznymi rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz. U. z 2021 r. poz. 2404). Ponadto zapisy planu muszą spełniać wymogi norm prawnych ustalone w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (Dz. U. z 2016 r. poz. 283).

Nie wyklucza się odkrycia w przyszłości kolejnych stanowisk archeologicznych (zwłaszcza w wyniku nowych badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski), które należy uwzględnić na dalszym etapie procesu planowania przestrzennego, pomimo ich braku w studium.

Ochrona właściwa zabytkom archeologicznym powinna być przypisana również do zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych historycznych miast i wsi, nawet jeśli nie zostały one osobno ujęte w ewidencji zabytków archeologicznych. Obszary te z natury rzeczy spełniają kryterium zabytku archeologicznego przewidzianego w art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tj. pozostałości terenowej historycznego osadnictwa. W tym przypadku z reguły dopuszczone może być zagospodarowanie wynikające z potrzeb zabudowy; obszar ciągłego osadnictwa historycznego podlega bowiem nieustannemu rozwojowi aż do czasów współczesnych i bezzasadne jest hamowanie tego procesu. Natomiast ze względu na zagrożenie dla substancji nawarstwień kulturowych, jakie niesie ze sobą naruszanie struktury gruntu, wszelkie zamierzenia budowlane na obszarze historycznego miasta powinny być objęte obowiązkiem przeprowadzenia niezbędnych badań archeologicznych. Realizacja wszelkich inwestycji na obszarach zidentyfikowanych stanowisk archeologicznych wymaga pozwolenia organu ochrony zabytków oraz zapewnienia badań archeologicznych, w zakresie wyznaczonym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w – art. 31. ustawy o ochronie zabytków.

Zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt. 12 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, prowadzenie poszukiwań zabytków może się odbywać na podstawie pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków. Znalazcy przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest zabytkiem, jest obowiązany wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot; zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia; niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

Dla wszystkich stanowisk archeologicznych przeznaczonych do trwałego zachowania sugerowanym docelowym przeznaczeniem terenu jest utworzenie obszaru zieleni urządzonej, zwłaszcza niskiej (głównie dla stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej), ewentualnie użytku zielonego (dla stanowisk archeologicznych płaskich). Rozrost systemu korzeniowego dużych drzew uszkadza bowiem nawarstwienia kulturowe oraz obiekty i ruchome zabytki archeologiczne. W przypadku stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenach leśnych należy sformułować zasady prowadzenia gospodarki leśnej uwzględniające potrzebę ochrony zabytku.

W przypadku, gdy obszar stanowiska archeologicznego o własnej formie terenowej lub wpisanego do rejestru zabytków objęty został miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego dopuszczającym zainwestowanie lub zagospodarowanie, należy dążyć do zmiany tego planu, aby wyeliminować lub zminimalizować zagrożenie dla zabytku. Szczególny priorytet należy przyznać stanowiskom archeologicznym o własnej formie terenowej, z obszarów których należy usuwać wszelkie funkcje stwarzające zagrożenie dla substancji zabytku.

W przypadku kolizji z wszystkimi stanowiskami archeologicznymi należy wprowadzić zapisy umożliwiające przeprowadzenie niezbędnych badań archeologicznych zagrożonych zniszczeniem, na które należy uzyskać pozwolenie od wojewódzkiego konserwatora zabytków.

5.6. Obiekty stanowiące własność miasta

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane, spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd gminny powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- 1) opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest miasto Wałcz,
- 2) kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze miasta Wałcz.

Miasto Wałcz jest właścicielem (posiada tytuł prawny) 118 obiektów zabytkowych, w tym 9 obiektów wpisanych jest do rejestru zabytków. Wykaz został przedstawiony w tabeli poniżej (Tabela nr 4).

Tabela nr 4. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność lub współwłasność miasta Wałcz

LP.	ADRES		OBIEKT
1	1 Maja	3	budynek mieszkalny
2	1 Maja	4	budynek mieszkalny
3	Bankowa	4	budynek mieszkalny
4	Bankowa	6	budynek mieszkalny
5	Bankowa	7	budynek mieszkalny
6	Bankowa	11	budynek mieszkalny
7	Bankowa	17	budynek mieszkalny
8	Bankowa	19	budynek mieszkalny
9	Bankowa	21	budynek mieszkalny
10	Bydgoska	10	budynek mieszkalny
11	Chopina	17	budynek mieszkalny
12	Domańskiego	1	budynek mieszkalny
13	Domańskiego	3	budynek mieszkalny
14	Domańskiego	4	budynek mieszkalny
15	Domańskiego	5	budynek mieszkalny
16	Dworcowa	7	budynek mieszkalny
17	Dworcowa	9	budynek mieszkalny
18	Dworcowa	16	budynek mieszkalny
19	Dworcowa	19	budynek mieszkalny
20	Dworcowa	21	budynek mieszkalny
21	Dworcowa	23	budynek mieszkalny
22	Dworcowa	25	budynek mieszkalny
23	Dworcowa	27	budynek mieszkalny
24	Kilińskiego	1	budynek mieszkalny
25	Kilińskiego	3	budynek mieszkalny
26	Kilińskiego	5	budynek mieszkalny
27	Kilińskiego	9	budynek mieszkalny
28	Kilińskiego	15	budynek mieszkalny
29	Kilińszczaków	5	budynek mieszkalny
30	Kilińszczaków	13	budynek mieszkalny
31	Kilińszczaków	18	budynek mieszkalny
32	Kilińszczaków	20	budynek mieszkalny
33	Kilińszczaków	23	budynek mieszkalny
34	Kilińszczaków	24	budynek mieszkalny
35	Kilińszczaków	35	budynek mieszkalny
36	Kilińszczaków	37	budynek mieszkalny
37	Kilińszczaków	44	budynek mieszkalny
38	Kilińszczaków	61	budynek mieszkalny

39	Kilińszczaków	66	budynek mieszkalny
40	Kilińszczaków	68	budynek mieszkalny
41	Kołobrzeska	3-5	budynek usługowy
42	Kołobrzeska	9	budynek mieszkalny
43	Kołobrzeska	14	budynek mieszkalny
44	Konopnickiej	15-17	budynek mieszkalny
45	Kościuszki	35	budynek mieszkalny
46	Kościuszki	39	budynek mieszkalny
47	Kościuszki	41	budynek mieszkalny
48	Kościuszkowców	1	budynek mieszkalny
49	Miła	3	budynek mieszkalny
50	Miła	5	budynek mieszkalny
51	Nowowiejska	11	budynek mieszkalny
52	Okulickiego	16	budynek mieszkalny
53	Okulickiego	17	budynek mieszkalny
54	Okulickiego	24	budynek mieszkalny
55	Okulickiego	27	budynek mieszkalny
56	Okulickiego	29	budynek mieszkalny
57	Okulickiego	34	budynek mieszkalny
58	Okulickiego	39	budynek mieszkalny
59	Orla	9	budynek mieszkalny
60	Orla	20	budynek mieszkalny
61	Orla	21	budynek mieszkalny
62	Orla	28	budynek mieszkalny
63	Papieża Jana XXIII	11	budynek mieszkalny
64	Piłsudskiego	7	budynek mieszkalny
65	Piłsudskiego	13	budynek mieszkalny
66	Piłsudskiego	19	budynek mieszkalny
67	Pocztowa	10	budynek mieszkalny
68	Południowa	16	budynek mieszkalny
69	Południowa	17	budynek mieszkalny
70	Południowa	23	budynek mieszkalny
71	Robotnicza	1	budynek mieszkalny
72	Robotnicza	13	budynek mieszkalny
73	Staszica	10	budynek mieszkalny
74	Szczęśliwa	1	budynek mieszkalny
75	Szczęśliwa	3	budynek mieszkalny
76	Plac Wolności	6	budynek mieszkalny
77	Plac Wolności	7	budynek mieszkalny
78	Plac Wolności	8	budynek mieszkalny
79	Plac Wolności	9	budynek mieszkalny
80	Plac Wolności	10	budynek mieszkalny
81	Wąska	3	budynek mieszkalny
82	Wojska Polskiego	8-10	budynek mieszkalny
83	Wojska Polskiego	22	budynek mieszkalny
84	Wojska Polskiego	28	budynek mieszkalny
85	Wojska Polskiego	30	budynek mieszkalny
86	Wojska Polskiego	32	budynek mieszkalny
87	Wojska Polskiego	39	budynek mieszkalny
88	Wojska Polskiego	43-45	budynek mieszkalny
89	Wojska Polskiego	47	budynek mieszkalny
90	Wojska Polskiego	57	budynek mieszkalny
91	Zamkowa	12	budynek mieszkalny
92	Zdobywców Wału Pomorskiego	4	budynek mieszkalny
93	Zdobywców Wału Pomorskiego	6	budynek mieszkalno – usługowy
94	Zdobywców Wału Pomorskiego	7	budynek mieszkalny
95	Zdobywców Wału Pomorskiego	8	budynek mieszkalny
96	Zdobywców Wału Pomorskiego	9	budynek mieszkalny
97	Zdobywców Wału Pomorskiego	10	budynek mieszkalny
98	Zdobywców Wału Pomorskiego	12	budynek mieszkalno – usługowy

99	Zdobywców Wału Pomorskiego	16	budynek mieszkalno – usługowy
100	Zdobywców Wału Pomorskiego	20	budynek mieszkalny
101	Zdobywców Wału Pomorskiego	22	budynek mieszkalny
102	Zdobywców Wału Pomorskiego	23	budynek mieszkalny
103	Zdobywców Wału Pomorskiego	26	budynek mieszkalny
104	Zdobywców Wału Pomorskiego	32	budynek mieszkalny
105	Zdobywców Wału Pomorskiego	34	budynek mieszkalny
106	Zdobywców Wału Pomorskiego	40	budynek mieszkalny
107	Zdobywców Wału Pomorskiego	42	budynek mieszkalny
108	Zdobywców Wału Pomorskiego	62-64	budynek mieszkalny
109	Zdobywców Wału Pomorskiego	65	budynek mieszkalny
110	Pocztowa	14	dwór mieszkalny, obecnie Muzeum Ziemi Wałeckiej
111	Chrzątkowo		park dworski
112	Kujawska		cmentarz ewangelicki
113	Zdobywców Wału Pomorskiego	58	cmentarz katolicki
114	M. Konopnickiej		Szkoła Podstawowa nr 2
115	Zdobywców Wału Pomorskiego		cmentarz wojenny żołnierzy Armii Radzieckiej i Wojska Polskiego
116	Sądowa	9	szkoła podstawowa nr 3
117	Plac Wolności 1 i ul. Kilińszczaków 67		ratusz
118	Kościuszki		rzeźba Piety

*Obiekty zaznaczone na niebiesko wpisane są do rejestru zabytków

W miarę możliwości gmina jako właściciel tych zabytków jest ustawowo zobligowana do opieki nad nimi, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych gmina powinna dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcać do dłuższych pobytów.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego miasta – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

W Tabeli nr 5 zostały przedstawione silne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dotyczące zasobu zabytkowego, warunków dla realizacji działań w zakresie inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac budowlanych w odniesieniu do nieruchomości zabytkowych, jak również upowszechniania i promowania dziedzictwa materialnego i niematerialnego dla rozwoju miasta Wałcz.

Tabela nr 5. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPŁYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE MIASTA WAŁCZ	
SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego obejmujące ochroną obiekty zabytkowe na terenie miasta; • szczegółowe zapisy dotyczące zabytków w obowiązującym Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcza; • gminna ewidencja zabytków; • zachowany w znacznym stopniu historyczny układ urbanistyczny miasta; • różnorodność zasobów zabytkowych; • dobrze rozwinięta infrastruktura kulturalna, sportowa i rekreacyjna; • aktywna działalność Muzeum Ziemi Wałęckiej i Centrum Informacji Turystycznej; • różnorodność imprez kulturalno-rozrywkowych; • unikatowe produkty: Grupa Warowna Cegielnia, jeziora w centrum miasta; • duża ilość terenów przyrodniczo cennych – lasy, rezerваты, tereny chronione. 	<ul style="list-style-type: none"> • stan zabezpieczenia niektórych obiektów zabytkowych, postępujący proces ich niszczenia; • niewystarczające środki z budżetu miasta przeznaczane na ochronę zabytków; • degradacja elementów historycznego układu urbanistycznego poprzez lokalizację nowej zabudowy; • budynki występujące w gminnej ewidencji zabytków, które są własnością prywatną wymagają przeprowadzenia prac zabezpieczających, jak i wyeksponowania ich walorów; • niewystarczająco rozwinięta baza i infrastruktura turystyczna.
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • występowanie obiektów i zespołów zabytkowych mogących zainteresować potencjalnych turystów; • dynamicznie rozwijającą się działalność kulturalna; • rozbudowa ścieżek i tras rowerowych; • modernizacja zabytkowych obiektów na terenie miasta z wykorzystaniem dotacji krajowych i unijnych; • położenie miasta sprzyjające rozwojowi turystyki; • opracowania strategiczne zmierzające do zrównoważenia rozwoju kultury w regionach wiejskich i realizacja wytyczonych zadań; • uwzględnienie potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumencie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz strategii rozwoju miasta; • wspomaganie przedsięwzięć zmierzających 	<ul style="list-style-type: none"> • brak realnych systematycznych zachęt dla prywatnych inwestycji w zabytki; • pogarszający się stan techniczny niektórych obiektów zabytkowych na terenie miasta; • sezonowość turystyki; • bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych; • spadek zainteresowania turystyką lokalną, w tym agroturystyką na rzecz preferowania turystyki zagranicznej; • zanik tradycji i tożsamości lokalnej, związany ze zmianą stylu życia; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • samowola budowlana – wprowadzanie elementów obcych, nowej zabudowy, np. nieprzemysłanej, niezgodnej z historyczną kolorystyką;

<p>do zachowania i kształtowania ładu przestrzennego z utrzymaniem właściwej ekspozycji obiektów zabytkowych i dostosowywaniem nowej zabudowy do wartości historycznych miejsc;</p> <ul style="list-style-type: none"> • rozwój szlaków turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym; • kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych w oparciu o atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych; • systematyczne opracowywanie aktualizacji dokumentów na poziomie gminy; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony walorów środowiska naturalnego i kształtowania przestrzennego; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • wzrost dotacji na prace z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, w tym na prace konserwatorskie i obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków. 	<ul style="list-style-type: none"> • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru; • odpływ wysoko wykwalifikowanej kadry z terenu gminy, migracja zarobkowa młodszych pokoleń i związane z tym zatracanie więzi z regionem; • degradacja i powolne wygaszanie opuszczonych obiektów zabytkowych, w tym zabytkowych parków.
--	---

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele GPOnZ, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Niniejszy GPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego miasta Wałcz. Z drugiej strony ideą nadrzędną GPOnZ jest budowanie tożsamości kulturowej regionu i silnych związków mieszkańców z zamieszkałym przez nich terenem i jego przeszłością. Cele i kierunki działań sformułowane są w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ.

W GPOnZ wyznaczono priorytety, kierunki działań wraz z zadaniami (Tabela nr 6), które są kontynuacją działań określonych w Gminnym programie opieki nad zabytkami miasta Wałcz na lata 2018-2021. Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym

obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze Miasta Wałcz sprawozdania z częściowego wykonania GPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji GPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania GPOnZ oraz efektywność ich wykonania.

Priorytety Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami:

PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego miasta, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego miasta Wałcz.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców miasta Wałcz.

W ramach powyższych priorytetów określono kierunki działań, które mają być uzyskane przez konkretne, przypisane do nich szczegółowe zadania.

Tabela nr 6. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym miasta Wałcz

KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA
PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego miasta, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego miasta Wałcz.	
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	Umieszczenie w widocznym miejscu tablic informacyjnych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.
	Podjęcie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością miasta Wałcz.
	opracowanie uchwały w sprawie udzielania na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, niestanowiących własność miasta lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków.
	Realizacja zadań własnych miasta Wałcz w kwestii poprawy stanu i utrzymania obiektów zabytkowych, będących jej własnością lub współwłasnością (Tabela nr 4).
	Opracowywanie sprawozdań z realizacji zadań GPOnZ zgodnie z przepisami co dwa lata, następnie przedstawienie sprawozdania na sesji Rady Miasta.
	Wspieranie lub prowadzenie prac porządkowych na terenach zabytkowych parków oraz cmentarzach znajdujących się na terenie gminy, po uprzednim zaopiniowaniu zakresu prac i użytych metod z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.
	Długofalowa rewaloryzacja zabytkowego układu urbanistycznego miasta Wałcz, poprzez systematyczną renowację kamienic w dobrym stanie.
Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego	Wprowadzenie mechanizmów dotyczących poprawę porządku w przestrzeni publicznej i ochronę krajobrazu kulturowego, w tym opracowanie ujednoliconych kolorystycznie oraz graficznie szyldów i reklam, poprzez wykorzystanie zapisów Ustawy z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. 2015.774. tj. ze zm.).
	Wspieranie badań archeologicznych poprzez inwentaryzacje terenowe stanowisk archeologicznych w ramach AZP.
	Prowadzenie nadzoru archeologicznego nad inwestycjami ziemnymi realizowanymi przez gminę, a stanowiącymi zagrożenie dla zabytków archeologicznych.
Dokumentacja dziedzictwa kulturowego	Oznakować w Systemie Informacji Przestrzennej obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków, w tym stanowiska archeologiczne.
	Coroczna aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.
	Aktualizacja gminnej ewidencji zabytków do końca 2027 r.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców miasta Wałcz.	
Zwiększenie świadomości kulturowej wśród dzieci i młodzieży przez jej włączenie w różne formy aktywności	Organizacja konkursów historycznych, wydarzeń w oparciu o lokalne dziedzictwo kulturowe.
	Promowanie imprez folklorystycznych, warsztatów, przeglądów, festiwali, lokalnych obrzędów, jako produktów turystycznych stanowiących o tożsamości miasta Wałcz.
	Upowszechnianie edukacji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, poprzez zaangażowanie placówek oświatowych, wychowawczych oraz kościelnych w organizowanie warsztatów, pracowni, szkoleń, wykładów we ścisłej współpracy z instytucjami kultury (Muzeum Ziemi Wałeckiej, Wałeckim Centrum Kultury).
	Organizacja wycieczek krajoznawczych, rowerowych po najciekawszych miejscach miasta.
Tworzenie odpowiedniej infrastruktury turystycznej oraz promocja historii i dziedzictwa kulturowego	Wsparcie merytoryczne w celu opracowania tablic informacyjnych zawierających podstawowe informacje na temat najbardziej wartościowych zabytków rejestrowych, które zamieszczone zostaną na zewnątrz obiektów.
	Utrzymanie i opracowanie nowych szlaków turystycznych wykorzystujących walory dziedzictwa kulturowego.
	Opracowanie ulotek promujących zabytki miasta (również w formie edukacyjnej).

8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

GPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym GPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

- **instrumenty finansowe:**

- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP).

- **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego miasta Wałcz),
- edukacja kulturowa,
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego,

– współdziałanie z organizacjami społecznymi.

• **instrumenty koordynacji:**

– realizacja projektów i programów miasta Wałcz dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy (np. strategia rozwoju gminy, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),

– współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków,

– współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego.

• **instrumenty kontrolne:**

– aktualizacja i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków,

– oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym miasta Wałcz,

– sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji GPOnZ oraz aktualizacja GPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania,

– monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego,

– prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji GPOnZ.

8.1. Zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami – mierniki

Poniżej przedstawiono zestaw mierników pozwalających ocenić stopień realizacji GPOnZ:
Priorytet I. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego miasta Wałcz.

Mierniki:

- Czy i ile umieszczono tablic informacyjnych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków ?
- Czy pozyskano środki z funduszy zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością miasta, z jakich środków skorzystano, na jakie obiekty, zakres prac ?
- Jakie obiekty wyznaczono do remontu wśród obiektów będących własnością lub współwłasnością miasta Wałcz (Tabela nr 4), co zrealizowano, zakres działań, wartość inwestycji, czy pozyskano dofinansowanie/dotacje ?
- Czy opracowano uchwałę w sprawie przyznawania dotacji na prace restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków i obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków?
- Czy opracowano sprawozdania z realizacji GPOnZ, czy były prezentowane na sesji ?
- Czy były potrzeba wsparcia badań archeologicznych, gdzie, ich zakres ?
- Czy zaktualizowano GEZ ?
- Czy wprowadzono mechanizmy dotyczące poprawy porządku w przestrzeni publicznej i ochrony krajobrazu kulturowego ? W jakiej formie ?
- Czy zaktualizowano Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych ?
- W jakiej formie monitorowano możliwości pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych, w tym również z różnych programów i inicjatyw europejskich, przeznaczonych na działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego? Czy z kimś współpracowano, ilość złożonych wniosków, wartość pozyskanych funduszy ?

Priorytet II. Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców miasta Wałcz.

Mierniki:

- Ilość zorganizowanych konkursów historycznych w oparciu o lokalne dziedzictwo kulturowe, ich tematyka, z kim współpracowano ?

- Jakie działania zaplanowano, jakie zrealizowano, z kim współpracowano w ramach upowszechniania edukacji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego ?
- Ile umieszczono tablic informacyjnych zawierających podstawowe informacje na temat najbardziej wartościowych zabytków rejestrowych, które zamieszczone zostaną na zewnątrz obiektów, gdzie, wartość przeznaczonych środków ?
- Czy wyznaczono szlak turystyczny promujący zabytki rejestrowe, jakie obiekty zostały w nim ujęte, z kim współpracowano ?
- Czy opracowano ulotki promujące zabytki miasta, w jakiej formie, ilość wydanych pozycji, z kim współpracowano, wartość przeznaczonych środków ?
- Gdzie rozpowszechniano informacje na temat zabytków z terenu miast, w jakiej formie, informacje na jaki temat, z kim współpracowano, wartość przeznaczonych środków ?

9. Źródła finansowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze gminy z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów GPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• źródła krajowe:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje wojewódzkie, powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,
- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW),
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny.

• źródła pozostałe:

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych,
- źródła pozaunijne – Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź

organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – dla każdego obiektu położonego na terenie województwa zachodniopomorskiego, wpisanego do rejestru zabytków, możliwe jest udzielenie dotacji na prace remontowe i konserwatorskie, przez Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Dotacje pochodzą z budżetu państwa. Zagadnienia dotyczące udzielania dotacji ze środków publicznych reguluje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

• **Dotacje wojewódzkie i powiatowe**

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa/Powiatu w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy tym zabytku.

Dotacje z budżetu Województwa Zachodniopomorskiego – Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego z budżetu Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego przyznawane są środki na dotacje celowe na mocy uchwały nr III/39/15 Sejmiku Województwa Zachodniopomorskiego z dnia 27 stycznia 2015 r. w sprawie określenia trybu i zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków położonym na obszarze województwa zachodniopomorskiego.

Dotacje z budżetu Starostwa Powiatowego w Wałczu – przyznawane są zgodnie z Uchwałą Nr XV/118/2012 Rady Powiatu w Wałczu z dnia 26 czerwca 2012 r. w sprawie udzielenia dotacji z budżetu powiatu na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Wniosek o udzielenie dotacji kieruje się do Zarządu Powiatu w Wałczu w terminie do dnia 30 września roku poprzedzającego rok, w którym planuje się wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

• **Dotacje gminne**

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym dofinansowanie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielone przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała podjęta przez radę gminy.

Ze względu na brak wniosków w ostatnich latach miasto Wałcz nie posiada od 2021 r. obowiązującej uchwały w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Uchwała określa zasady udzielania dotacji celowych, na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na terenie Gminy Miejskiej Wałcz i niestanowiących jej własności.

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

• Rządowy Program Odbudowy Zabytków

Rządowy Program Odbudowy Zabytków jest rządowym programem, który oferuje jednostkom samorządu terytorialnego możliwość wsparcia zadań inwestycyjnych w ramach zadań wnioskodawcy polegających na ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dofinansowane z programu może być przeznaczone na finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się z ewidencji zabytków, a także na udzielenie przez jednostkę samorządu terytorialnego dotacji o której mowa w art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podmiotowi trzeciemu z zachowaniem przepisów prawa regulujących przekazywanie takich dotacji.

Każdy samorząd może złożyć maksymalnie 10 wniosków w trzech kategoriach: do 150 000,00 zł, do 500 000,00 zł i do 3 500 000,00 zł.

Dofinansowane może być przyznane w wysokości maksymalnie 98 % wartości inwestycji.

Pełne informacje dotyczące naboru wniosków do programu wraz z instrukcją i ogłoszeniem o naborze znajdują się na stronie Banku Gospodarstwa Krajowego.

• Konkurs „Zabytek Zadbane”

„Zabytek Zadbane” jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 r. podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Obiekty można zgłaszać w 6 kategoriach:

- 1) Utrwalenie wartości zabytkowej obiektu;
- 2) Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu (w tym założenia dworskie i pałacowe);
- 3) Adaptacja obiektów zabytkowych;
- 4) Architektura i budownictwo drewniane;
- 5) Architektura przemysłowa i budownictwo inżynieryjne;
- 6) Kategoria specjalna: właściwe użytkowanie i stała opieka nad zabytkiem.

• Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

- **Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)**

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

- **Program Kultura – Interwencje**

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

- **Finansowanie z fundacji**

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange.

- **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywnien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powódzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

- **Fundusz dopłat z Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie**

Celem rządowego programu bezzwrotnego finansowego wsparcia budownictwa jest zwiększenie zasobu lokali mieszkalnych oraz lokali i pomieszczeń z zakresu pomocy społecznej, służących zaspokajaniu potrzeb osób o niskich i przeciętnych dochodach.

• Fundusz Kościelny

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9, poz. 87 z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”, oraz w BIP MSWiA.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

• Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ochrona Zabytków

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- 1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- 2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- 3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- 4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

• Program „Infrastruktura kultury”

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

• **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- 1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- 2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

• **Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)**

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zasób Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, ngo oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne będą także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

- komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,
- komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,
- komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Podsumowanie

GPOnZ stanowić będzie element polityki samorządowej, pozwalający na podejmowanie zaplanowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kultury. Jako materiał bazowy może być wykorzystywany przez środowiska badawcze i naukowe, właściciele i posiadacze obiektów zabytkowych oraz osoby zainteresowane kulturą i dziedzictwem kultury. Opracowanie służyć będzie rozwojowi miasta przez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

W GPOnZ wskazano działania skierowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Dokument uwzględnia uwarunkowania prawne, zewnętrzne oraz wewnętrzne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. Wskazane w nim kierunki działania, tzw. priorytety, szczegółowo opisują zakres oraz cel danego zamierzenia. Realizacja celów zawartych w GPOnZ poprawi w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocni lokalne wartości oraz wspólne korzenie.

Określono również źródła finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wraz z jego otoczeniem. Finansowanie może odbywać się ze źródeł publicznych (np. budżet państwa, budżet własny miasta, budżet jednostek samorządowych – powiatu i województwa, środki unijne, inne źródła zagraniczne), a także ze źródeł prywatnych (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, osób prawnych itp.).

11. Bibliografia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
3. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
5. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
6. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
8. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
9. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
10. Materiały udostępnione przez Urząd Miasta w Wałczu
11. Kraszczuk R. - Ziemia zapomniana. Przewodnik po Ziemi Wałeckiej i okolicach na podstawie znalezisk od neolitu po średniowiecze, Wałcz 2011, w: Studia i materiały do dziejów ziemi wałeckiej, nr 4, Wałcz 2013, s. 226-229
12. Augustyniak Z., Problemy utrzymania kapliczek przydrożnych na przykładzie powiatu wałeckiego, w: Renowacja budynków i modernizacja obszarów zabudowanych, Tom 5, Zielona Góra, 2009
13. Bąk L., Życie religijne w Wałczu w latach 1945 - 2005, w: Zarys historii Wałcza w latach 1945-2005, t. 6: Garnizon wałecki. Życie religijne, red. L. Bąk, M. Bobelak, Piła 2008, s. 225-227
14. Słabig A., Pozostać czy wyemigrować? Autochtoni i Ukraińcy w województwie pilskim w latach 1975-1989 w dokumentach Służby Bezpieczeństwa, w: Zapiski historyczne, tom LXXVIII, 2013, z.2.; dostępny w Internecie:
http://www.zapiskihistoryczne.pl/files/issues/5df1497c3f9907e21e693fad4fd1bf9d_ZH_2013_2_SlabigN.pdf
15. Komar H., Życie kulturalne wspólnoty ukraińskiej w powiecie wałeckim, w: Mniejszość ukraińska w trosce o swoją tożsamość. Jubileusz 50-lecia wspólnoty greckokatolickiej w Wałczu, Wałcz 2010
Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz, Wałcz 2012
16. www.nid.pl
17. www.nimoz.pl
18. www.zabytek.pl
19. www.stat.gov.pl/gus
20. www.isap.sejm.gov.pl

12. Spis tabel, rysunków i zdjęć

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Wałcz
2. Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Wałcz
3. Tabela nr 3. Wykaz obowiązujących miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz
4. Tabela nr 4. Wykaz obiektów zabytkowych stanowiących własność lub współwłasność miasta Wałcz
5. Tabela nr 5. Analiza SWOT.
6. Tabela nr 56 Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym miasta Wałcz
7. Rys. 1. Obszar rewitalizacji w Wałczu na tle obszaru zdegradowanego, źródło: Lokalny Program Rewitalizacji miasta Wałcz
8. Rys. 2. Wyrzys ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Wałcz z 2012 r. – uwarunkowania, źródło: Lokalny Program Rewitalizacji miasta Wałcz
9. Zdjęcie nr 1. Kościół parafialny pw. św. Mikołaja, Plac Wolności

- 10.** Zdjęcie nr 2, 3. Kościół ewangelicki, obecnie katolicki pw. św. Antoniego, ul. Sądowa 4, źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Parafia_%C5%9Bw._Antoniego_w_Wa%C5%82czu
- 11.** Zdjęcie nr 4. Ewangelicka kaplica cmentarna, obecnie cerkiew prawosławna pw. Świętej Trójcy, ul. Kujawska,
źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Cerkiew_%C5%9Awi%C4%99tej_Tr%C3%B3jcy_w_Wa%C5%82czu
- 12.** Zdjęcie nr 5. Ewangelicka kaplica szpitalna, obecnie kościół grekokatolicki pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego, ul. 12-go Lutego
- 13.** Zdjęcie nr 6. Dwór, obecnie Muzeum Ziemi Wałeckiej, ul. Pocztowa 14, źródło: https://eturystyka.wzp.pl/Spedzaj_czas-Kulturalnie-Galerie/a,3743
- 14.** Zdjęcie nr 7. Willa, ul Dąbrowskiego 18
- 15.** Zdjęcie nr 8. Budynek mieszkalny, obecnie Dom Pomocy Społecznej, ul. Orla 35 , źródło: <http://www.powiatwalecki.com.pl/index3.php?go=211>
- 16.** Zdjęcie nr 9, Kolegium Jezuickie („Ateny Wałeckie”), ob. Zespół Szkół Nr 1, ul. Kilińszczaków 59
- 17.** Zdjęcie nr 10. Spichlerz (nazwa zwyczajowa), obecnie dom mieszkalny, ul. Kilińszczaków 57, źródło Urząd Miasta w Wałczu
- 18.** Zdjęcie nr 11. Ratusz, Plac Wolności 1
- 19.** Zdjęcia nr 12, 13. Budynek poczty, ul. Kilińszczaków 30
- 20.** Zdjęcie nr 14. Szkoła Budowlana, obecnie Zespół Szkół nr 3 - „Zawodówka”, ul Bankowa 13, źródło: <http://wikimapia.org/22076040/pl/Zesp%C3%B3%C5%82-Szk%C3%B3%C5%82-nr-3>
- 21.** Zdjęcie nr 15, 16. Królewskie seminarium nauczycielskie, obecnie Budynek Oświaty w Zasobie Starostwa Powiatowego, ul. Bydgoska 50-52, źródło: <http://nk.pl/szkola/93828/galeria/1>
- 22.** Zdjęcia nr 17, 18. Szkoła Żeńska, obecnie Gimnazjum nr 3 w Zespole Szkół Miejskich nr 2 im. M. Kopernika, ul. Sądowa 9
- 23.** Zdjęcia nr 19, 20. Seminarium Nauczycielskie, Miejska Szkoła Centralna (ewangelicka, katolicka i żydowska), obecnie Szkoła Podstawowa nr 2 im. Roberta Schumana, ul. ul. M. Konopnickiej 2, źródło: http://www.dioblina.eu/Gimnazjum_nr_2_im_Roberta_Schumana
- 24.** Zdjęcie nr 21. Dworzec PKP, ul. Kolejowa
- 25.** Zdjęcia nr 22, 23. Szpital miejski, obecnie Starostwo Powiatowe, Al. Zdobywców Wału Pomorskiego 52-54, źródło: <https://www.mapopoland.pl/Walcz,zdjecie,38113,Dawny-Szpital-Powiatowy-widok-od-ulicy.html>
- 26.** Zdjęcie nr 24. Budynek banku, ul. Bankowa 3/5, źródło <https://zabytek.pl/pl/obiekty/walcz-gmach-banku?langset=true>
- 27.** Zdjęcie nr 25. Budynek Nadleśnictwa, ul. Kołobrzeska 1a
- 28.** Zdjęcia nr 26, 27. Willa Stelzer, obecnie budynek notariatu, ul. Sądowa 1
- 29.** Zdjęcie nr 28. Budynek Sądu Rejonowego, ul. Sądowa 2, źródło: karta GEZ, autor insp. ds. planowania przestrzennego - Lucyna Kabs;
- 30.** Zdjęcia nr 29, 30. Wieża ciśnień, Plac Polski 1, źródło - zdjęcie nr 29: http://www.wieze.geotor.pl/wieze_cisn/walcz_2/walcz_2.htm, zdjęcie nr 30: <http://apartamentywieza.pl/>
- 31.** Zdjęcie nr 31. Kapliczka słupowa przy Rondzie Solidarności
- 32.** Zdjęcie nr 32. Pomnik Piety, ul. Kościuszki

13. Załączniki

Załącznik nr 1. Gminna Ewidencja Zabytków Miasta Walcz (bez zabytków)

nr karty	adres		obiekt	obecna funkcja	kategoria
	ulica	nr			
001	Bankowa	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
002	Bankowa	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
003	Bankowa	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
004	Bankowa	8	Bank BGŻ	Bank BGŻ	A
005	Bankowa	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
006	Bankowa	10	Budynek-Szkoła-Sala Sportowa	technikum mechaniczne	A
007	Bankowa	11	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
008	Bankowa	13	Budynek-Zarząd Zespołu Szkół Nr 3	szkoła	A
009	Bankowa	15	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
010	Bankowa	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
011	Bankowa	19	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
012	Bankowa	21	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
013	Bydgoska	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
014	Bydgoska	10	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
015	Bydgoska	11	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
016	Bydgoska	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
017	Bydgoska	14	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
018	Bydgoska	15	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
019	Bydgoska	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
020	Bydgoska	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
021	Bydgoska	21	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
022	Bydgoska	35-37	budynek usługowy	usługowa	A
023	Bydgoska	39-41	budynek usługowy	usługowa	A
024	Bydgoska	45	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
027	Bydgoska	70	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
028	Bydgoska	72	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
029	Chopina	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
030	Domańskiego	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
031	Domańskiego	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
032	Domańskiego	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
033	Domańskiego	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
034	Dąbrowskiego	6	budynek usługowy	usługowa	A
035	Dąbrowskiego	11	Zakład Ubezpieczeń Społecznych	ZUS	A
036	Dąbrowskiego	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
037	Dąbrowskiego	13	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
038	Dąbrowskiego	14	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
039	Dąbrowskiego	15	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
040	Dąbrowskiego	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
041	Dąbrowskiego	20	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
042	Dąbrowskiego	22	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
043	Dworcowa	1	budynek usługowy	usługowa	A
044	Dworcowa	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A

045	Dworcowa	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
046	Dworcowa	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
047	Dworcowa	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
048	Dworcowa	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
049	Dworcowa	19	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
050	Dworcowa	21	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
051	Dworcowa	23	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
052	Dworcowa	25	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
053	Dworcowa	27	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
054	Kilińskiego	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
055	Kilińskiego	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
056	Kilińskiego	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
057	Kilińskiego	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
058	Kilińskiego	15	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
059	Kilińszczaków	5	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
060	Kilińszczaków	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
061	Kilińszczaków	13	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
062	Kilińszczaków	15	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
063	Kilińszczaków	18	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
064	Kilińszczaków	20	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
065	Kilińszczaków	22	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
066	Kilińszczaków	23	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
067	Kilińszczaków	24	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
068	Kilińszczaków	25	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno - usługowa	A
069	Kilińszczaków	26	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
070	Kilińszczaków	28	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
071	Kilińszczaków	35	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
072	Kilińszczaków	37	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
073	Kilińszczaków	41	budynek mieszkalny	mieszkalno – usługowa	A
074	Kilińszczaków	44	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
075	Kilińszczaków	61	budynek mieszkalny	mieszkalna z usługami	A
076	Kilińszczaków	66	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
077	Kilińszczaków	68	budynek mieszkalny	mieszkalno - usługowa	A
078	Kolejowa	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
079	Kolejowa	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
080	Kołobrzeska	1a	Budynek Nadleśnictwa	Nadleśnictwo	A
081	Kołobrzeska	3-5	budynek usługowy	usługowa	A
082	Kołobrzeska	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
083	Kołobrzeska	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A

084	Kołobrzaska	8	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
085	Kołobrzaska	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
086	Kołobrzaska	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
087	Kołobrzaska	14	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
088	Konopnickiej	15-17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
089	Kościelna	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
090	Kościuszki	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
091	Kościuszki	18	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
092	Kościuszki	33	Budynek Policji	policja	A
093	Kościuszki	35	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
094	Kościuszki	37	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
095	Kościuszki	39	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
096	Kościuszki	41	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
097	Kościuszkowców	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
098	Kościuszkowców	2	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
099	12-go Lutego	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
100	12-go Lutego	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
101	1-go Maja	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
102	1-go Maja	2	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
103	1-go Maja	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
104	1-go Maja	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
105	Miła	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
106	Miła	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
107	Nowomiejska	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
108	Nowomiejska	11	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
109	Nowomiejska	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
110	Okulickiego	1	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
111	Okulickiego	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
112	Okulickiego	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
113	Okulickiego	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
114	Okulickiego	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
115	Okulickiego	13	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
116	Okulickiego	15	Powiatowy Ośrodek Geodezji	Ośrodek Geodezji	A
117	Okulickiego	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
118	Okulickiego	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
119	Okulickiego	22	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
120	Okulickiego	24	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
121	Okulickiego	27	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
122	Okulickiego	29	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
123	Okulickiego	30	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
124	Okulickiego	34	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
125	Okulickiego	37	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
126	Okulickiego	38	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
127	Okulickiego	39	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
128	Okulickiego	41	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
129	Orla	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
130	Orla	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
131	Orla	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
132	Orla	11	Dom Zakonny	mieszkalna	A

133	Orla	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
134	Orla	20	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
135	Orla	21	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
136	Orla	28	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
137	Orla	41	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
138	Orla	47	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
139	Papieża Jana XXIII	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
140	Papieża Jana XXIII	5	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
141	Papieża Jana XXIII	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
142	Papieża Jana XXIII	11	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
143	Papieża Jana XXIII	13	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
144	Parkowa	10	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
145	Parkowa	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
146	Parkowa	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
147	Piłsudskiego	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
148	Piłsudskiego	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
149	Piłsudskiego	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
150	Piłsudskiego	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
151	Piłsudskiego	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
152	Piłsudskiego	11	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
153	Piłsudskiego	13	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
154	Piłsudskiego	19	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
155	Pocztowa	10	budynek mieszkalny	mieszkalno – usługowa	A
156	Pocztowa	12	budynek mieszkalny	mieszkalno – usługowa	A
157	Podgórna	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
158	Podgórna	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
159	Podgórna		wieża ciśnień	wieża ciśnień	A
160	Południowa	2	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
161	Południowa	8	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
162	Południowa	10	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
163	Południowa	12	budynek oświaty	szkoła	A
164	Południowa	14	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
165	Południowa	15	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
166	Południowa	16	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
167	Południowa	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
168	Południowa	19	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
169	Południowa	21	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
170	Południowa	23	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
171	Poniatowskiego	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
172	Poniatowskiego	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
173	Poniatowskiego	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
174	Robotnicza	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
176	Robotnicza	13	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
177	Sądowa	2	budynek Sądu Rejonowego	sąd	A
178	Sienkiewicza	3	budynek usługowy	drukarnia	A
179	Sienkiewicza	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
180	Spokojna	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
181	Spokojna	2	budynek mieszkalny	mieszkalna	A

182	Spokojna	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
183	Spokojna	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
184	Staszica	10	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
185	Szczęśliwa	1	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
186	Szczęśliwa	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
187	Szczęśliwa	17	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
188	Szkolna	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
189	Wąska	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
190	Wąska	4	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
191	Plac Wolności	6	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
192	Plac Wolności	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
193	Plac Wolności	8	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
194	Plac Wolności	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
195	Plac Wolności	10	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
196	Wileńska	2	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
197	Wileńska	5	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
198	Wileńska	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
199	Wileńska	9	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
200	Wojska Polskiego	8-10	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
201	Wojska Polskiego	22	budynek mieszkalny	mieszkalno - usługowa	A
202	Wojska Polskiego	28	budynek mieszkalny	mieszkalno - usługowa	A
203	Wojska Polskiego	30	budynek mieszkalny	mieszkalno - usługowa	A
204	Wojska Polskiego	32	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
205	Wojska Polskiego	34	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
206	Wojska Polskiego	39	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
207	Wojska Polskiego	43-45	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
208	Wojska Polskiego	47	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
209	Wojska Polskiego	50	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
210	Wojska Polskiego	57	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
211	Zamkowa	12	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
243	Zesłańców Sybiru (Plac)	3	cmentarz żydowski	usługowa	A
212	Zdobywców Wału Pomorskiego	4	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
213	Zdobywców Wału Pomorskiego	6	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
214	Zdobywców Wału Pomorskiego	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
215	Zdobywców Wału Pomorskiego	8	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
216	Zdobywców Wału Pomorskiego	9	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
217	Zdobywców Wału Pomorskiego	10	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
218	Zdobywców Wału Pomorskiego	12	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
219	Zdobywców Wału Pomorskiego	16	budynek mieszkalno – usługowy	mieszkalno – usługowa	A
220	Zdobywców Wału	20	budynek mieszkalno –	mieszkalno –	A

	Pomorskiego		usługowy	usługowa	
221	Zdobywców Wału Pomorskiego	22	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
222	Zdobywców Wału Pomorskiego	23	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
223	Zdobywców Wału Pomorskiego	26	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
224	Zdobywców Wału Pomorskiego	32	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
225	Zdobywców Wału Pomorskiego	34	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
226	Zdobywców Wału Pomorskiego	40	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
227	Zdobywców Wału Pomorskiego	42	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
228	Zdobywców Wału Pomorskiego	47	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
229	Zdobywców Wału Pomorskiego	51	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
230	Zdobywców Wału Pomorskiego	57	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
231	Zdobywców Wału Pomorskiego	59	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
232	Zdobywców Wału Pomorskiego	62-64	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
233	Zdobywców Wału Pomorskiego	63	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
234	Zdobywców Wału Pomorskiego	65	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
235	Zdobywców Wału Pomorskiego	76	internat zespołu szkół nr 3	internat	A
236	Zdobywców Wału Pomorskiego	84	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
237	Zdobywców Wału Pomorskiego	87	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
238	Zdobywców Wału Pomorskiego	88	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
239	Zdobywców Wału Pomorskiego	89	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
240	Zielna	2	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
241	Zielna	3	budynek mieszkalny	mieszkalna	A
242	Zielna	7	budynek mieszkalny	mieszkalna	A

Załącznik nr 2. Lista stanowisk archeologicznych i innych obiektów objętych ochroną

Lp.	nr stanowiska	obiekt	nr AZP
1.	1.	stanowisko archeologiczne	34-23/13
2.	2.	stanowisko archeologiczne	34-23/14
3.	3.	stanowisko archeologiczne	34-23/15
4.	4.	stanowisko archeologiczne	34-23/16
5.	5.	stanowisko archeologiczne	34-23/17
6.	6.	stanowisko archeologiczne	34-23/18
7.	7.	stanowisko archeologiczne	34-23/19

8.	8.	stanowisko archeologiczne	34-23/20
9.	9.	stanowisko archeologiczne	34-23/21
10.	10.	stanowisko archeologiczne	34-23/22
11.	11.	stanowisko archeologiczne	34-23/23
12.	12.	stanowisko archeologiczne	34-23/24
13.	13.	stanowisko archeologiczne	34-23/25
14.	14.	stanowisko archeologiczne	34-23/26
15.	15.	stanowisko archeologiczne	34-23/27
16.	16.	stanowisko archeologiczne	34-23/28
17.	17.	stanowisko archeologiczne	34-23/29
18.	18.	stanowisko archeologiczne	34-23/30
19.	19.	stanowisko archeologiczne	34-23/31
20.	20.	stanowisko archeologiczne	34-23/32
21.	21.	stanowisko archeologiczne	34-23/33
22.	22.	stanowisko archeologiczne	34-23/34
23.	23.	stanowisko archeologiczne	34-23/35
24.	24.	stanowisko archeologiczne	34-23/36
25.	26.	stanowisko archeologiczne	34-23/38
26.	27.	stanowisko archeologiczne	34-23/39
27.	28.	stanowisko archeologiczne	34-23/40
28.	29.	stanowisko archeologiczne	34-23/41
29.	30.	stanowisko archeologiczne	34-23/42
30.	31.	stanowisko archeologiczne	34-23/43
31.	32.	stanowisko archeologiczne	34-23/44
32.	33.	stanowisko archeologiczne	34-23/45
33.	34.	stanowisko archeologiczne	34-23/46
34.	35.	stanowisko archeologiczne	34-23/47
35.	36.	stanowisko archeologiczne	34-23/48
36.	37.	stanowisko archeologiczne	34-23/49
37.	39.	stanowisko archeologiczne	34-23/51
38.	40.	stanowisko archeologiczne	34-23/52
40.	42.	stanowisko archeologiczne	34-23/54
41.	43.	stanowisko archeologiczne	34-23/55
42.	44.	stanowisko archeologiczne	34-23/56
44.	46.	stanowisko archeologiczne	34-23/58
45.	47.	stanowisko archeologiczne	34-23/59
46.	48.	stanowisko archeologiczne	34-23/60
47.	49.	stanowisko archeologiczne	34-23/61
48.	50.	stanowisko archeologiczne	34-23/62
51.	53.	stanowisko archeologiczne	34-23/65
52.	54.	stanowisko archeologiczne	34-23/66
54.	56.	stanowisko archeologiczne	34-23/68
55.	57.	stanowisko archeologiczne	34-23/69
56.	58.	stanowisko archeologiczne	34-23/70
58.	60.	stanowisko archeologiczne	34-23/72
61.	63.	stanowisko archeologiczne	34-23/75
62.	64.	stanowisko archeologiczne	34-23/76
63.	65.	stanowisko archeologiczne	34-23/77
64.	66.	stanowisko archeologiczne	34-23/78
65.	67.	stanowisko archeologiczne	34-23/79

66.	68.	stanowisko archeologiczne	34-23/80
68.	70.	stanowisko archeologiczne	34-23/82
69.	71.	stanowisko archeologiczne	34-23/83
70.	72.	stanowisko archeologiczne	34-23/84
71.	73.	stanowisko archeologiczne	34-23/85
72.	74.	stanowisko archeologiczne	34-23/86
73.	75.	stanowisko archeologiczne	34-23/87
74.	76.	stanowisko archeologiczne	34-23/88
75.	77.	stanowisko archeologiczne	34-23/89
77.	79.	stanowisko archeologiczne	34-24/1
78.	80.	stanowisko archeologiczne	34-24/2
79.	81.	stanowisko archeologiczne	34-24/3
80.	82.	stanowisko archeologiczne	33-23/40
81.	83.	stanowisko archeologiczne	33-23/41
82.	84.	stanowisko archeologiczne	33-23/42
83.	85.	stanowisko archeologiczne	33-23/43
84.	86.	stanowisko archeologiczne	33-23/44
85.	87.	stanowisko archeologiczne	33-23/45
86.	88.	stanowisko archeologiczne	33-23/46
87.	89.	stanowisko archeologiczne	33-23/47
88.	90.	stanowisko archeologiczne	33-23/48
89.	91.	stanowisko archeologiczne	33-23/49
90.	92.	stanowisko archeologiczne	33-23/50
91.	93.	stanowisko archeologiczne	34-23/107
92.	94.	stanowisko archeologiczne	34-23/108
93.	95.	stanowisko archeologiczne	34-23/109
94.	96.	stanowisko archeologiczne	34-22/13
95.	97.	stanowisko archeologiczne	34-22/14
96.	98.	stanowisko archeologiczne	34-23/54
97.	99.	stanowisko archeologiczne	34-23/110

w tym wpisane do rejestru zabytków

1.	1.	grodzisko	34-23/13	nr wpisu: 796, decyzją z dnia K1.IV.670/12/70
2.	1.	grodzisko	34-22/7	nr wpisu: 798, decyzją z dnia K1.IV.670/14/70

INNE OBIEKTY OBJĘTE OCHRONĄ

- 1. cmentarz przy ul. Kujawskiej**
- 2. cmentarz żydowski przy ul. Królowej Jadwigi**
- 3. cmentarz przy ul. Chrząstkowo**